

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SERGEY P. TOLSTOV

Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar

Ruşçadan, **EKATERİNA S. ŞEREMETEVA**

SERGEY P. TOLSTOV

Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar

Tercüme

EKATERİNA S. ŞEREMETEVA

İSTANBUL, 2017

YAZAR HAKKINDA

Sergey Pavloviç Tolstov, 25 Ocak (7, Şubat) 1907'de Orenburg'da Çara bağlı Ural Kazaklarından asker bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Babasının ölümü üzerine Moskova yetimhanesinde ilk eğitimini alan Tolstov, Sovyet devriminin ardından, 1923'te Moskova Devlet üniversitesinde Fizik ve Matematik bölümünde başladığı eğitimini yarıda bırakıp, Antropoloji okumak için Tarih ve Etnoloji fakültesinden 1930'da mezun olur. Üniversite yıllarında başladığı arkeolojik çalışmalarını, Orta Asya kazılarına yönelten Tolstov, 1935'te Harezmi üzerine yaptığı ilk çalışmasıyla dikkatleri üzerine çeker. Tolstov, 1937'de küçük bir arkeolog grubuyla kum çöllerine kaplı eski Harezmi yakınlarında (Toprak-Kala) arkeolojik kazılara katılır. 1939'da Moskova Devlet üniversitesi etnografya bölümünün başkanı olur.

Tarih, etnoloji ve arkeoloji sahalarından olmak üzere, Orta Asya halkları etnografya tarihi araştırmacısı olarak tanınan Tolstov, Karakalpak halkının kültür, etnogenez ve tarihiyle ilgili eski Harezmi medeniyetini ortaya çıkarır.

1942'de "Harezmi ve Çevresi" adını taşıyan çalışmasıyla doktora tezini savunan Tolstov, aynı yıl Akademi Nauk, Etnografya Enst. direktörü olur. 1941-45 Moskova Üniversitesi dekanı, 1946-66 Sovyet Etnoloji dergisi baş editörü, SSCB Bilimler Akademisi Doğu İlimler direktörü, 1951-70 Rusya-Filistin Topluluğu başkanlığı, 23 Ekim 1953'te SSCB Tarih Bilimler bölüm başkanlığı görevlerini yürütür. Tolstov, uzmanlık alanıyla ilgili pek çok sayıda akademik makale ve kitapları yanında, Doğu Almanya Bilimler Akademisi muhabir üyeliği, Özbek Sovyet Bilimler Akademisi üyeliği, Paris Asya Topluluğu muhabir üyeliği, Paris Antropoloji muhabir üyeliği, Britanya ve İrlanda Kraliyet Antropoloji Enstitüsü, Hindistan Arkeoloji bölümü şeref üyeliği, İtalyan Orta ve Uzak Doğu, Londra Üniv. Doğu ve Afrika Araştırmaları muhabir üyesi olarak, 28 Aralık 1976'da öldüğünde, cenazesi Moskova'da Kunsav mezarlığına defnedilir.

TERCÜMAN HAKKINDA,

Ekatereina S. Şeremeteva, 19 Haziran 1984'te Sibirya bölgesinde Perm'de dünyaya gelir. İlk ve orta eğitimini doğduğu şehirde tamamlar. Yüksek eğitim için girdiği Perm Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tarih bölümünden 2010'da mezun olduktan sonra, yeni bir lisans eğitimi için girdiği Moskova Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirir (2013). Uzun bir süre kaldığı Türkiye'de Türkçe ve Arapça formasyon alan Şeremeteva, akademik çalışmalara devam etmek için Rusya'ya döndüğünde St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Şarkiyat bölümüne girer. Antropoloji sahasında yapmış olduğu çalışma ile yüksek lisansını tamamlar (2015). Halen Rusça ve Türkçe öğretmenlik ve tercümanlık yanında, Türkiye'de faaliyet göstermekte olan bir yayınevi ve derginin Rusça editörlüğünü yürütmektedir.

SERGEY P. TOLSTOV

Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar

Tercüme

EKATERİNA S. ŞEREMETEVA

DOĞU KÜTÜPHANESİ

Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar

SERGEY P. TOLSTOV

Yayın Yönetmeni

Erol Cihangir

Tercüme

Ekaterina S. Şeremeteva

Grafik Uygulama

Sercan Arslan

Mizanpaj

Mehmet Esat

Etno/Arkeoloji Seri No: 01

Doğu Kütüphanesi: 132

1. Baskı, 2017 İstanbul

Ofset Baskı

Ofis Yayın Matbaacılık, Gümüşsuyu Cd. Işık San. Sit.

B Blok No: Z/1 Tel: (0212) 576 47 15 Topkapı/İSTANBUL

© Bu kitabın bütün yayın hakları Kültür Bakanlığı

Telif Hakları Mukavelesi gereği yazarına aittir..

Sertifika No: 19492

MİLLETLERARASI NEŞRİYAT NUMARASI

ISBN 978-605-5227-83-8

DOĞU KÜTÜPHANESİ

Bab-ı Ali Yokuşu, Cemal Nadir Sk. B. Milas Han

No: 24/114 Sirkeci/İstanbul Tel: (0212) 520 27 19

web: www.dogukutuphanesi.com

e-mail: bilgi@dogukutuphanesi.com

İÇİNDEKİLER

Göçebe Şehirleri veya Göçebelerde Şehir / 7

OĞUZLARIN ŞEHİRLERİ

El- İdrisî'nin Metni / 31

“Balık” (Şehir) ve “Balık” (Hayvan) / 59

Türklerden Önce Aral Boyu Sahası ve
Oğuz Kağan Efsanesi / 69

Oğuzlar ve Karakalpaklar / 85

Bazı Sonuçlar / 119

Göçebe Şehirleri veya Göçebelerde Şehir

Erol Cihangir

Göçebe/Türk medeniyet tarihçiliği dendiğinde akla gelen sayılı uzmanlardan biri olan S.P. Tolstov'un "Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar" ismini taşıyan bu eseri, aslında Tolstov'un Harezmi ve çevresiyle ilgili doktora çalışması olarak başlayıp, araştırma sonuçlarının 1947'de Moskova'da yayımlanan "Sovyet Etnoğrafyası" makaleler derlemesi içinde özel bir bölümü oluşturmaktadır. Makalenin tam adı "Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar" olmasına rağmen, aslında bu tanımlamanın Türk etnosuna işaret ettiği malûmdur. Tolstov, bu makalede günümüzde bile halâ tartışması devam etmekte olan iki konudan biri; göçebe/çoban bir kavim olan Türkler'de "şehir" olup olmadığı tartışmasına girmeden, doğrudan doğruya arkeolojik kazılarla ortaya çıkan maddi kültür malzemeleriyle Türkler'de mekan tasarımına (şehre) işaret ederken, ikinci de yine benzer şekilde tartışması devam etmekte olan "Oğuzluk" meselesine ilişkin Oğuz boylarının teşekkülüyle ilgili oldukça ilginç bilgiler sunmaktadır.

Göçebe dünyası ile başka bir disiplin mecrasında çalışan biri olarak (bir mekan felsefesi olarak jeopolitik), Tolstov'dan yola çıkıp, işin teknik yanını şehir ve mi-

marlık tarihçilerine bırakarak, sosyal ve tarihsel açıdan “göçebe/yerleşik” düalizmi üzerine kısa bir değerlendirmenin uygun olacağını düşündük.

“Türkler ve şehir” dendiğinde, “Türklerde şehir var mıydı” sorusu, daha ilk baştan göçebelikle özdeşleşen bir kavim için, hem göçebe/lik, hem de anti-tezi olarak sunulan şehir/li kavramını tabii olarak Türk/lerle birlikte açıklama, anlamlandırma, soruyu cevaplandırmayı gerektirir. Bu soru, hemen hemen Türk sosyal ve medeniyet tarihçiliğiyle uğraşan her tarihçinin karşı karşıya kaldığı ve cevaplamak zorunda kaldığı sorulardan biri olduğu bilinmektedir. Tabiatıyla soru bu olduğunda, sosyolojiden, toplum psikolojisine, yerleşiklikten, göçebelğe, sosyal sınıflardan iktisata, üretim ilişkilerinden, plastik sanatlara, tarihten, coğrafyaya, mimariden, habitata kadar bir dizi disiplin sahasında malûmat sahibi olmayı beraberinde getirmektedir.

Memleketimizde genelde tarih çalışmaları dendiğinde, tarihî hadiselerle bağlı siyâsî tarih algılandığından, tarih çalışmalarının disiplinlerarası çalışmalardan uzakta olması, diğer taraftan her sosyal disiplinin kendini merkez alarak, kendi dışındaki disiplinlerle ilişki kurmaması veya kuramaması, genele matuf bütüncül bir bakış biçiminin teşekkülüne engel teşkil etmektedir. Buna karşılık, yabancı tarihçilerin- ki, bu özellikle Orta Asya Türk tarihçiliğinde çok önemlidir- etnoloji, arkeoloji, dil, antropoloji, edebiyat, felsefe gibi temel disiplinlerden sonra tarihçi oldukları dikkate alındığında bu çok daha da anlam kazanmaktadır. Özellikle Orta Asya Türk tarihçiliğini sıkıntıya sokan yön de burada ortaya çıkmaktadır. Sözün gelişi belli bir zaman diliminde meydana gelen fiili bir hadise/durumda -bu genellikle iç veya dış savaştır- karşı karşıya gelen kuvvetlerin ni-

celiği, o anda savaşa yol açan sebep, kuvvetlerin gücü, nasıl ve nerede mevzilenildiği, kimin yendiği ve yenildiği, kimlerin kimlerle ittifak yaptığı, ihanetler, darbe-ler, v.s., arşiv malzemelerini oluşturan bir takım vesikaların transkripsiyonuyla desteklenerek-bazen sadece bu belgelerin neşriyle-kronolojik bir tarih yazılmış olur. Oysa arşiv vesikaları tek başlarına bir şey söylemedikleri gibi, tarihçilik için kullanılan unsurlar içinde önemli olmakla birlikte, sadece bir tanesidir. Pek tabii olarak her tarihçinin mensup olduğu millet söz konusu olduğunda, tarihçinin bir takım vesikalara dayanarak, kronolojik sıralamanın ardından vereceği hüküm de indî hükümler olarak kayda geçecektir. Bu anlamda elbette tarihte mutlak bir “objektiflikten” bahsetmenin abes olduğunu da bildirmek zorundayız. Bu durum her “milletin” kendi tarihi açısından nisbeten kabûl edilebilir olmakla beraber, entelektüel ve akademik bir sorumlulukla, ahlakî yönden gerçekten bir “tarihçi” için kabûl edilebilir bir durum değildir.

Klavyeci bir tarih anlayışıyla, disiplinlerarası ilişkilerden kopartılarak soyutlanmış böylesi bir tarih yazımının doğal olarak şümüllü bir Türk/ler veya Turan halklarının tarihini her zaman için eksik bırakacağı aşikardır. Hiç şüphesiz memleketimiz akademik çalışmaları içinde Türk tarihiyle ilgili olarak gerçekten kendi alanlarında; toprak sisteminden, hukuka, idare sisteminden, iktisadî hayata, toplumsal yapıdan, dönemlere, ticaretten, eğitime, v.b. kadar birer otorite olan kayda değer akademisyenlerden bahsetmek mümkünse de, tarihimizin kültürel ve tarihi coğrafya esasını oluşturan göçebe/lik olgusunun, bugün bir medeniyet vetiresi olarak hakim görüş olarak ileri sürülen “şehirlilik” meselesi karşısındaki konumu müstakil

bir çalışmanın konusu olmamıştır. Elbette, sözkonusu akademik çalışmalar içinde göçebe-şehirli ikilemine sık sık vurgu yapılmakla beraber, göçebe ve göçebelik bir “tarih problemi” olarak ele alınmış değildir. Keza, ülkemiz tarihçileri için geçerli olan bu durum, yabancı tarihçiler için de caridir. Bu hususta özellikle batılı Türk tarihçileri “Göçebe” lejant altında kaleme aldıkları çalışmalar siyâsî tarih içermiş olmanın yanında, daha da ilginç, “göçebe/lik” vurgusunu, medeni Avrupa karşısında, medenileşememiş, yıkıcı, kıyııcı barbar/göçebe karşılığı olarak kullanmalarındır. Keza, modern zamanların antropoloji ve etnografya çalışmalarını batı emperyalizminin ideolojik egemenlik aracı olarak kullanmaları bunun en çarpıcı örneğidir. Oysa göçebe olgusu, siyâsî tarih için olduğu kadar, aynı zamanda medeniyet “kurucu” yönüyle de son derece önemli bir tarihsel role sahiptir.¹ Bu bağlamda “göçebe/lik” ile, göçebenin tarihsel rolüne dair tahliller İbni Haldun istisna olmak kaydıyla, ciddi bir çalışma alanı olarak ideolojik maksatlarla da olsa yakın zaman Sovyet tarihçilerinin çalışmaları dışında pek rastlanmaz.

Göçebe/lik, kendi içinde üretim tarzından, inanca, üzerine yaşadığı coğrafi mekandan, göç güzergahına-hâtta göç güzergahının dikey ve yatay olmasına-coğrafi mekanın topografik ve morfolojik yapısından, ekolojik ve meteorolojik özelliklerine, toplumsal örgütlenme biçiminden, iktisadi ilişkilere, tabiat ve eşyayı algılama tarzından, davranış kalıplarına kadar bir dizi ortak kesişme noktası bulunmasına rağmen, birbirinden ol-

1 Tarihte göçebenin rolü üzerine daha geniş malumat için Bknz., İbni Haldun, Mukaddime, İstanbul, 1989, Keza Khazanov bunu açık bir şekilde “Kurucu Göçebe” şeklinde ifadelendirir. Bknz., A. Mihail Khazanov, Göçebe ve Dış Dünya, İstanbul, 2016

dukça farklı ve özgün bir yapıya sahiptir.² Bu anlamda Eberhard'ın belirttiği gibi Türkler tartışmasız “davarcı göçebeler”dir.³ Hâтта, bataklık kurutmayı ve tarım yapmak için gerekli olan su kaynaklarını kullanmayı, aşırı yağışlarla taşan göl ve nehirleri kontrol etmelerine rağmen göçebe Türk hayatı (msl., Kara Kalpak, Türkmen ve Kazaklar) onları yerleşik hayata geçirmeye ve tarımcı yapmaya yetmemiştir.⁴ Coğrafyanın belirlediği toplumsal hayat üzerinden yapılabilecek bir okuma bunu anlaşılır kılmaktadır; sözün gelişi, Orta Afrikanın Tuaregleriyle, Arap yarımadasının bedevileri de deve çobanını göçebeler olmakla birlikte, hayat tarzları ve toplumsal örgütlenme biçimleri birbirinden ne kadar farklıysa, Kırgız at çobanlarıyla, Lapon ren geyiği çobanlarının, Türkmen koyun çobanlarıyla, Anadolu Yörük keçi çobanların göçebeliği birbirinden farklı toplumsal örgütlenme biçimi ve iktisadî ilişkileri barındırır. Burada tek bir göçebe/lik türünden bahsetmek mümkün olmadığı gibi, tek bir yerleşik türünden de bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla göçebelikteki bu muğlaklık, yerleşik yahut şehir ve şehirlilik için de geçerlidir.

Zira, “farklı toplumsal grup veya katmanlarda yer alan insan topluluklarının mekan ile olan ilişkileri ve mekan kavramsallaştırmaları birbirinden farklı ve çe-

2 Göçebeliliğin sosyal yapısıyla ilgili olarak daha geniş malumat için Bknz., A. Mihail Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, İstanbul, 2016.

3 W. Eberhard, “*Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyetleri*”, *Türkiyat Mec.*, VII-VIII, İst., 1942.

4 Levşin’den aktaran T.A. Jdanko, “*Orta Asya ve Kazakistan Tarihinde Yarı Göçebelik*” Çev., Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Derg.*, C. 22, S. 1, İzmir, 2007 göçebelerin yaptığı tarımın düzensizliğiyle, bölgeden bölgeye değişen farlılıklara yaptığı atıfta geç bir zaman olan 19. yy göçebeleriyle ilgili olarak şöyle diyordu: “Tarım, onları yerleşik bir halk yapmıyordu”

lişkilidir. Tabiat ile iç içe yaşayanların, tabiatla ile geliştirdikleri yakın ilişki, tabiata daha saygılı ve duyarlı oldukları ve bu doğrultuda bir tabiat kavramsallaştırmasına sahip oldukları vakidir. Buna karşılık, tabiat ile doğrudan ilişkisi olmayan ve iktisadî hayat tarzı doğal kaynakların yoğun biçimde kullanımı, hâtta sömürülmesi üzerine kurulu olanlar (yerleşikler), doğal çevre ile tek yönlü egemen olmaya yönelik bir ilişki türü geliştirdiklerinden, buna uygun bir doğa kavramsallaştırmasına sahip”⁵ olacaklardır.

Arkeolojik veriler ilk şehir kuruluşlarını Cilalı Taş veya maden çağına işaret ediyorsa da bu, “şehir”in mimari bir nesneye mi, toplumsal bir örgütlenmeye mi, zorunlu bir beraberliğe mi (güvenlik sebebi), yoksa üretim biçimine mi işaret ettiğine dair kesin bir bilgi vermiyor. Dolayısıyla şehir toplumunun oluşum nüvesi sayılan yerleşik (tarım) toplumundan mı göçebelığe, yoksa göçebelikten mi yerleşikliğe geçildiği konusu hala tartışılmakta olması, bize şu anda herhangi bir şey sağlamaktan uzaktır. Ancak, ister şehirli, ister çoban/göçebe olsun, her yerleşiklik ve yerleşik şehirli, her yapılaşma da şehir olmayacağı gibi, her çoban hayatı göçebelik olmadı gibi, her göçebelik türü de çobanlık olmayacaktır. Harper, “her toplum tipinin tabiat ile kendine özgü bir ilişki biçimi yarattığını ve toplumun egemen paradigmasının bu ilişki biçimini meşrulaştırdığını”⁶ ileri sürer ki, bozkırın efendileri olan çoban/göçebe Türklerin tabiatla kurdukları ilişki de kendilerine özgü yerleşim tarzları “balık” (şehir anlamında), hakim kavramsallaştırmaları

5 İstanbul Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Coğrafya Blm. 4. sınıf, “Coğrafya, Çevre Sorunları” Ders notları, s, 16, İstanbul, 2016

6 Harper, C.L., Environmental and society: Human perspectives on enviromental Issues, printice Hill, New Jersey), 1996

ise “göçebelik”tir. Dolayısıyla göçebenin dünyaya, evrene, eşyaya, tabiata, insana, bütün nesnelere hakim olan pastoral göçebe/lik üzerinden bakışı, bu bakış biçimi üzerinden nesneleri kavramsallaştırıp, eşya ve mekanı tanımlar. Nitekim Göktürk çağına tarihlenen kitabelerde; “...Amga kurgan’da kışladım...”⁷ “...Ötüken yerinde kışladım...”⁸ “...yeşil yayla yaylağım, kızıl kaya kışlağım...”⁹ “...yapraklı ağaç yaylağım, kuşlu ağaç kışlağım...”¹⁰ ifadelerinde bir yanda içinde yaşadığı tabiatı tavsif edilirken, diğer yanda göçebe Türk hayatının ekolojik şartlara göre yer değiştirmesi (göç), “kurgan, kızıl kaya” ifadelerinden yerleşik, çift yönlü konar-göçer bir hayat tarzına (yarı yerleşik) işaret eder. Dolayısıyla, göçebelikte görülen bu çift yönlülük, yerleşik hayata geçme temayülü yine Göktürk kitabelerinde; “....Ötüken ormanında oturup kervan ve kabile gönderirsen hiçbir mihnet ve zaruretin olmaz...”¹¹ veya “...Doğuda Kadırgan ormanının ötesine kadar Türk milletini kondurup, yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk. Batıda Kengü-Tarmana kadar Türk elini kondurup, yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk...”¹² biçimindeki ifadeler, Türklerin ikili bir hayat tarzına sahip olmakla birlikte, yine de göçebelikten yerleşik hayata geçişte kolay ve sıkıntısız olduğunu söyleyemeyiz. Zira, bu yoldan olmak üzere, M.S. 7. yy’da Doğu Göktürk hakanı K’i-Min Kağan ve T’u-lan Kağan’ın şehir/kent kurma fikrine¹³ veya benze-

7 Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları I, İst., s, 50, 64, 1936

8 A.g.y., A.g.e., s, 170, 1936,

9 A.g.y., A.g.e., s, 86, 1939

10 A.g.y., A.g.e., 1939, 88.

11 A.g.y., A.g.e., 1936, 26.

12 Wilhelm Thomsen, “Moğolistan’daki Türkçe Kitabeler”, Türkiyat Mecm., 3, İstanbul, 1935

13 Akdes Nimet Kurat, “A.g.m.”, 1952, 22-23. Faruk Sümer, A.g.e., 1994, 5-6.

ri şekilde yerleşik hayata geçmek isteyen Bilge Kağan'a veziri Tonyukuk'un karşı çıkması,¹⁴ haklı sebeplere dayanmasının ötesinde göçebe Türk toplum düzeni içinde yerleşik hayata dair ikilemi ortaya koyması bakımından oldukça dikkât çekicidir.¹⁵

Bütün bunlara rağmen, kalesiyle, çarşı, pazarıyla, sokağı, idari ve ticari binalarıyla göçebelere geçici ikametgah, daimi ikametgaha geçişleri ve devamında nizami bir şehir hayatından bahsetmek lâzım geldiğinde, konumuz dışında olmakla birlikte, bu daha sonraları büyük din değiştirmeler, sınır boylarında yerleşik halklarla olan münasebetlerde (Yerleşik toplumlarla sınırdaş yaşayan Uygur, Özbek, Karakalpak ve Türkmen göçebeleri)¹⁶ veya imparatorluklar dönemlerinde yerli halkla kaynaşıp, yerleşik hayata geçildiği dönemlere¹⁷ rastlayacaktır. Meselâ, Budizm, Nasturilik, İslam,

14 Faruk Sümer, A.g.e., 1994, 7-8

15 Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kentleri Üzerine bir Tipoloji Denemesi, (VIII. yüzyıldan, XIII.yüzyıla Kadar)", Gazi Üniv. Mimarlık Fak. Derg. C.20, No,2, Ankara, 2005

Kaldı ki, bu göçebe/lik meselesi özellikle, göçebelikten yerleşik hayata geçme hususunda sadece Orta Asya'da değil, Anadolu'da devlet kuran hem Selçuklu, hem de Osmanlı devletlerinin sürekli problemi olmuş, zaman zaman merkezi otoriteye karşı isyan eden göçebe Türk boylarının iskanı 20.yy ortalarına kadar devam etmiştir. Göçebe ile yerleşiklik arasında cereyan eden bu nizalı hâl günümüz dünyasında küreselleşme karşısında yenilmişe benziyor. (E. C.)

16 Sovyet Orta Asya tarihçisi Yakubovsky, bu ilişkiler hakkında "He nerede yerleşik ve göçebe topluluklar yan yana yaşarlarsa, silahlı baskınlar, barışçı ekonomik münasebetlere giden bir rol üstlenirler. Orta Asya, Moğol ve Çin tarihleri bu hakikatlerle doludur" demektedir. Bknz., B.D. Grekov, A. Yu. Yakubovsky, Zolotaya Orda İ Yıyo Padeniye, M., 1950, str, 28.

17 Tarihi ve etnografik yönden iki farklı büyük gruba ayrıldığını belirten Yudonka bu konuda şöyle demektedir: "...bunlardan birincisi; bozkırda komşu bölge ve vahalara göç edip yerleşerek, uygarlaşan göçebe çobanlardır.. Bu nevi şahsına sahip topluluklar, genellikle

v.b. gibi dini endişelerle teşekkül eden çarşı, pazar, sokaklar, mabet gibi yerleşim yerleri bunun en bariz örnekleri olup, bu tür bir şehirleri daha ziyade, Özbek, Türkmen ve Doğu Türkistan denen Uygur bölgesinde görebiliriz.¹⁸ Fakat, yine de bu *şehir*, batılı bir *şehir* değil, göçebe karakterli doğulu bir *balık'tır*. Nitekim, Orta Asya Türk kültür çağına ilişkin kitabe ve efsaneler gibi tarihi kayıtlardan varlığı belirlenebilen ilk Türk *balıkla*rı (şehir)¹⁹ 8.yy'da (M.S. 757-58) Bilge Kağan tarafından Orhun ve Selenge vadilerinde Çin ve Sogdlu mimarlarla kurdurulan hakan sarayı/ordugâhının bulunduğu *Ordu-balık*, Moyun-Çor Noyan tarafından kurdurulan zengin kent anlamında *Bay-balık* ve Toğla nehri kıyısında kurulduğu anlaşılan doğu kenti anlamında gelen *Toğu-balık* kentleri²⁰ daimi iskânlardan ziyade yarı göçebe yerleşim yerleridir.

Burada şunu sormak gerekiyor: Şehrin ölçüsü nedir? Şehir, beşer müdahalesiyle inşa edilmiş yerleşim

tarih literatüründe çok iyi bilinen yarı göçebe halklara işaret etmektedir. Komşu bozkır bölgelerinden gelen, büyük ve küçük boyların en eski zamanlardan beri yerleşik tarımcılar arasına katılıp, ikamet ettikleri de malumdur. Bu fatihler, bir çok kez sulak arazileri koloni haline getirip, çevredeki topluluklardan sulu tarım metodlarını öğrenerek yerleşik hayata geçmişlerdir. Örneğin, Özbekler, Deşt-i Kıpçak kabileleri, Karluklar, Barlaslar.” T.A. Jdanko.

18 Daha geniş bilgi için, Bknz., Muhaddere N. Özerdim, “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanında Şehirler”, Ankara Üniv. Dil Tarih Coğrafya Fak. Derg.,

19 H. Namık Orkun, A.g.e., 1936, I, 48, 178-181 ve aynı konuda; Gabanin, “A.g.m.”, 1944, 692-693.

20 Koray Özcan, “Bu kuramsal açıklamadan hareketle, 7. ve 8. yüzyıllar Orta Asya Türk egemenlik dönemi kent ağının, coğrafyanın özgün koşulları, Türk-Çin ikili askeri-siyasal-ekonomik ilişkiler ağı ve Çin-Orta Asya-Hindistan-Avrupa milletlerarası uzak mesafe ticaret potansiyelinin yansıması olarak organize edildiği söylenebilir” Bknz., Enver Behnan Şapolyo, “Orta Asya’da İlk Türk Şehirleri ve Ticaret Yolları”, İller ve Belediyeler Dergisi, S. 9, İstanbul, 1946.

yerleriyle, binalar topluluğu içindeki idarî, siyasi, ve ticarî hiyerarşik birim mi, bir mekânın belli kurallar içinde paylaşımı mı, bir hayat üslubu mu, üretim ilişkileri veya tüketim kalıpları mı, nüfus mu, yoksa uzmanlaşma mıdır? Belki bunların hepsi veya daha fazlası, fakat bütün bunları dünyanın değişik bölgelerinde de görmek pekâla mümkündür. O halde mekânı anlamlandıran, ona bir şekil ve üslûp veren, onu maddi olgular kadar, tarihî ve bedii bir mâna kazandıran insanın üretim ilişkilerinin maddî ve manevî fiiller bütününde aramak gerekir. Bu haliyle ne şehir, göçebeliliğin; ne de göçebelik şehirlinin anti-tezi olmayıp, işgal ettikleri beşeri coğrafya ve sosyal mekânla anlam kazanan birbirinden bağımsız olgular olmakla, ne *şehir* de *balık*'ı, ne de *balık*'da *şehri* aramak mümkün değildir.

Burada bizi yanılgıya düşüren-hemen pek çok konuda olduğu gibi-şehir veya şehirliyi batı kapitalizminin yaratıp, dünyaya egemen bir disiplin/paradigma olarak sunduğu batı/lı “şehir” imgesi üzerinden bir toplumsallaşma/şehir modeli olarak okumaya düşüren trajedidir. Batının egemen bir ideoloji oluşturma yolunda, disiplinlerarası ilişkilerle perçinlediği bu paradigma karşısında mağlupların tek tercihi, batı standartlarında bir şehir/medeniyet bulma arayışı ve iddiasını nafile yere ispatlama çabasına girişmiş olmalarıdır. Tabii olarak böylesi bir tarih seyri “tarihte şehir” sözkonusu olduğunda müşterek bir noktada buluşmada ortaya çıkan kararsızlık ve karışıklık, bozkır/göçebe dünyası içinde daha da karmaşık hâle gelmektedir. Bu durumda anlaşılacağı üzere pastoral göçebe/Bozkır dünyasının topyekun “göçebe” hayatı yanında “yerleşik/şehir” kavramına rastlamak mümkün görünmeyecektir. Böyle olmakla beraber, yine de batı modeli veya benzeri şehir arayışları

devam edecektir. Burada asıl problem, tıpkı “göçebe”de olduğu gibi, yerleşik/şehir tasavvurunda da ön kabulün dışına çıkılamamış olmasıdır. Böylesi bir çaba aynı zamanda lineer ilerlemeci ve gelişmeci sınıflı batı toplum tarihine bir şekilde eklemlenme endişesi taşımaktadır. Ne var ki, insanlık tarihi eşzamanlı, tek bir doğrusal hat üzerinden ilerlemediği gibi, hâтта en homojen sayılan topluluklar arasında bile bir dağ sırasının, bir vadi boyu yahut nehir yatağının, iklim farklılığının bile aynı etnik topluluğun tarih ve kültürünü, farklı mekanlarda, farklı istikametlere yönelttiği bilinen bir gerçektir.

Bozkır Göçebeleri Şehirde mi, Balıkda mı Yaşardı?

Modern kapitalizmin egemen tarih tezinden bağımsız olarak gerçekten göçebe tarihi içinde sorulması gereken; “Göçebelerde şehir var mıydı?” sorusu artık sorulabilir.

Oldukça geç zaman arkeolojik ve etnografik araştırmalarla, göçebe tarihçiliğinin verilerine dayanarak, hiçbir üretim ilişkisine bağlı olmayan ve otantik göçebeler hariç (İbni Haldun bu otantik göçebe türünü hiç bir medeniyet ibda gücü olmayan, talanla, soygunla, çalmakla geçinen birinci gruba dahil eder) “kurucu” Asya bozkır göçebeleri için bir “şehir”den değil ama, bir “balık”tan söz etmek mümkün. “Balık”ı “şehir”in muadili olarak kabûl ettiğimiz takdirde bu “balık”, pastoral çoban kültürü, bozkır coğrafyası, göçebe ekonomisinin belirlediği kendi içinde tutarlı olan bir “bozkır çoban” ikametgâhıdır (şehir). Bu ikametgâhın (kentin) mekânsal kuruluşu,²¹ suni bir tepe üzerinde inşa edilen

21 El-Câhiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, s. 33, Ankara, 1967

hükümdar sarayı/*orduğ* merkez olmak üzere, Türk oymak veya boylarının *orduğ* çevresinde gruplar halinde çadır kurmaları ve zaman içinde çadırların taş ya da ağaç veya kil ya da kamyştan oluşan balçık malzemeden yapılmış bir veya iki katlı kalıcı konutlara dönüşmesi ve savunma duvarları ile çevrilmesiyle tamamlanır. Nitekim Orta Asya Türk kentlerinin yerleşme alanı olarak tanımlanan *balık* kelimesinin kökü de bu yapılarda kullanılan malzeme *balçık* kelimesine dayanmaktadır.²² Böylesi bir yapısal dokuda geçerli olan; nüfus, habitatt, hiyerarşi, mimari yapı/lar, üretim mekanları, çarşı, pazar, v.b. unsurlar, ticaret mekanizmaları, ulaşım bir “*balık*” içinde anlam kazanır.

Bu konuda özellikle Türk Orta çağlarına ilişkin olarak arkeolojik verilerin mahdut olması karşısında, bozkır “*balık*”ını/şehrini ya büyük din değiştirmeler neticesinde din merkezine, yahut bozkır kavimlerinin batıya göç etmeleriyle ve batı ile temasa geçmeleriyle tarihlendirme gibi peşin bir hükme saplanılması bilinen bir şeydir. Din merkezli bakış açısı bize bir takım Budist, Zerdüş, Nasturi yahut İslam kültür unsurlarını Türklerin şehirleşmesinin ölçüsü olarak sunarken, diğer yandan aynı şekilde batı ile olan temasta da batılı tarzda bir şehir modelinin oluşumuna vurgu yapıldığı genel geçer bir kural olarak görünmektedir. Oysa her dini inanç tabii olarak kendi maddi kültürünü hakim olduğu mekana yansıtması kaçınılmaz olmakla, mabedler yahut mabedin çevresinde oluşan mimari doku şehrin bir parçası olduğu halde ne şehrin kendisi, ne de şehir bu dokudan ibarettir. Ne var ki, bozkır kültür

22 Emel Esin, “*Balık and Ordu*”, Central Asiatic Journal, XXVII, 3-4, Wiesbaden, 1983, Ayrıca S. Pavloviç Tolstov, Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar, (Bu eser), İstanbul, 2017.

tarihinin kendi sosyo-ekonomik oluşumu bir yana bırakılarak (tembellik veya kolaycılık), şehir veya şehir hayatına ilişkin yapılan çalışmalar-son derece sınırlı olmakla birlikte- bu kültürün varlığı adeta din ile kaim görülerek, din üzerinden bir “şehir” ve “şehirli” inşa edilmeye çalışılmaktadır. Sözün gelişi Ortaçağ bozkır/göçebe hayatı habitatı yok sayılarak, insan yapımı bir mekanın oluşum evresini din ile anlamlandırılmaya ve şekillendirilmesi, kendi anlam dünyasından kopartılarak, alt yapının üst yapıyı belirlediği tarihsel ilkeyi tersine çevirmektedir.²³

Zihni algıda oluşturulan bu tür “yanılsamalar” ne yazık ki İslam öncesi bozkır göçebe Türk kültür ve toplum hayatını tam manasıyla hiçbir sorumluluk duygusu taşımayan, başıbozuk, avcı toplayıcılıkla hayatta kalan, insan kılığında yarı hayvan, yarı insan şeklinde iptidai bir topluluk seviyesine indirmektedir. Arkeolojik verilerle, tarih çalışmaları ev araç gereçlerinden, at eyerlerine, savaş araç gereçlerine, atelyelerde üretilen temel ihtiyaç malzemelerinden, insan giyim kuşamına kadar ortaya çıkan eserler dikkâte alındığında bozkır göçebelerinin uzmanlaşmış zanaatlarla bir göçebe “ba-

23 Garabet orada ki, bir “Türk-İslam” şehri veya Türk-İslam mimarisinden bahsedilmektedir. Sanki, Türkler bir dine mensup olmasalar şehir veya mimari olmayacakmış gibi bir hisse kapılırsınız. Bu açıdan bakıldığında hala Budist olan Türkler için Türk-Budist veya hristiyan olan için Türk-Hristiyan şehri ve mimarisinden de bahsetmek mümkün ki, bu durumda Türkler için âdeta şehir ve mimari, ancak “din” varsa şehir ve mimari de vardır anlamına gelmektedir. Oysa, şehrin unsurlarından biri olan dini yapıları bir vakıa olmakla beraber, topografya, iklim, rölyefle birlikte tabiatı ve evreni algılayışın farkı olarak bir Japon, Vietnam, Çin, Malay, Arap şehri veya mimarisinden bahsederken, Şinto-Japon veya Mani-İran, Buda-Çin şehir veya mimarisinden değil, doğrudan Japon, Çin, İran yahut Malay şehir ve mimarisinden bahsedebiliyoruz. (E. C.)

lık" medeniyeti yanında,²⁴ yarı yerleşik (ikili bir hayat) hayatın yarattığı ekonomik bir yapıya sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Nitekim Orta Asya iktisadi coğrafyasına ilişkin yapılan araştırmalarda tesbit edilen onbeş iktisadi faaliyetten dördünün bu göçebelere ait olduğunu göstermektedir.²⁵

Elbette bu, batı karşısında bir meşruiyet kazanma endişesinden yola çıkarak, batı tipi veya ona benzer bir şehir ve şehirli tipi arama çabası değil, tam tersine bozkır/göçebe toplumunun kendi iktisadî ve beşeri coğrafî gerçekliği içinde tam da göçebe tarzına uygun bir medeniyet veya kültür mekânı olup olmadığına dikkât çekmektir. Nitekim, "kendilerine has kaleler, iskan yerleri, görkemli mezarlar yanında Quvan Derya kıyılarında halka açık büyük evlerle, duvarlar arasına yerleştirilen kemiklerle muhkemleştirilen evler, bu evlerde stoklanan tahıl taneleri, balık tutmak için balık ağı ve kancalar yanında,²⁶ Uigaraq tepesinin güneyinde keşfedilen yerleşim yerlerinde bulunan el sanatları merkezi yıkıntıları, kerpiç evlerin kalıntıları, sokaklar, iskan yerlerinin yanında yeralan kanal ve otlaklar, çanak çömlek imalathaneleri" Oğuz göçebelerinin kendilerine has bir yerleşik kültür oluşturduklarını ortaya koymaktadır.²⁷

Göçebe toplumunun "balık"ı (şehri), tabii olarak ilk önce kendi emniyetini sağlamaya yönelik, savunma, askeri manevra ve harekâta uygun karargah merkez-

24 W. Eberhard, Bknz., "Medeniyete İlişkin Unsurlarla İlgili Olarak Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyetleri", A.g.d, Aynı yer.

25 B. E. Andrianov'dan aktaran T.A. Jdanko, "Orta Asya ve Kazakistan Tarihinde Yarı Göçebelik" Tarih İncelemeleri Derg. C. XXII, No, 1, İzmir, 2007

26 S.P. Tolstov'dan aktaran T. A. Jdanko,

27 T. A. Jdanko, A.g.d., A.g.m.

lidir. Bu sebeple göçebe Türklerin yerleşik/*balıg* hayata dair ilk bilgiler Hun hakanı Tsü-k'ü Meng-Sün tarafından M.Ö. 4.yy'da "Chou-yüan" ya da "Hun kaynağı" olarak tanımlanan Hun-Çin siyâsî-askerî sınır bölgesindeki Kan-Su vadisinde dinî, siyasî ve idari merkez/başkent olarak kurulan Ku-T'sang / Ejder kenti ile Orhun yöresi ve Altay dağlarına uzanan askeri güzergah üzerinde yeralan ve Hun hakanı Teoman'a atfedilen T'ouman Ch'eng kalesinin varlığına dairdir.²⁸ Ancak kişisel veya toplumsal ihtiyaçlar, karşılıklı ilişkileri belirlediği noktada yapılan alış verişler, kültürel etkileşimler tabii olarak bir mekan anlayışının da gelişmesine sebep olacaktır. Tolstov'un bu çalışmasında görüleceği üzere göçebe toplumun inşa ettiği kaleler, atelyeler, mesken tipleri, meskenlerdeki estetik uygulamalar, sokaklar v.b gibi disiplinler yerleşim yerleri barış zamanlarına ve daha sonraki zamanlara aittir.

Şehre özgü (!) sayılan ve yukarıda bahsedilen bir takım uzmanlaşmalar elbette bir şehir hayatı ve olgusundan söz ettiriyorsa da, bu şehir kesinlikle ne bir Arap, ne bir Çin, ne de bir Bizans şehridir. Bu şehir, göçebe dünyasının kendi iç dinamikleriyle, coğrafyaya bağlı üretim ilişkilerinin belirlediği hayat tarzının dayattığı tam da göçebe/bozkır dünyasına uygun savunma amaçlı ve meteorolojik şartlarla, zaruri ihtiyaçları yerine getirme durumunda teşekkül eden, belli kurallar içeren göçebe şehridir. Burada belirleyici olan kurallar, çoban hayatına dayalı üretim (davarcılık), geçimlik tarım (tahıl) istihsalı ve hasımlarından korunmaya yönelik "biricik" göçebe mekan tasarımıdır. Göçebelerin nisbeten bugünkü anlamda yerleşik şehir hayatına geçmeleri daha ziyade yabancı yerleşiklerle olan sınır temasları sonucu veya din'in zorladığı (özellikle

28 Enver Behnan Şapolyo'dan aktaran, Koray Özcan, A.g.m. Aynı yer.

Budizm, Manihizm ve İslâm) şartlar altında gerçekleşmiş olmasıdır. Bütün bunlara rağmen, göçebe toplum yine de kendine ait olan mesken/mekan algısına bağlı kalmıştır. Nitekim konu hakkında araştırma yapan V.V. Barthold Türkistan hayatında M.Ö. 4. yy ile, M.S. 7. yy arasında çok da önemli bir fark olmadığını tesbit etmiştir.²⁹

Dolayısıyla, tarım/ticaret merkezli Mısır yahut Çin şehriyle, ticaret/liman merkezli İskenderiye veya Kartaca'yı imparatorluk şehri Roma'dan, hatta tüccar koloni bölgesi Galata ile, devlet merkezi Osmanlı Eminönü İstanbulunu bile birbirinden farklı kılan ege-men hayat tarzı ve ekoomik ilişkilerinin, toplumsal ve madde planında somutlaşmış hâli olarak karşımıza çıkar. Keza çok daha sonraları bugünkü modern Avrupa şehrinin nirengi noktası teşkil eden Ortaçağ kenti/şehir (liman yakınlarında örgütlenen kozmopolit bir ticaret şehri), nehir boyu veya kıyidan içeride yeralan kara şehirlerinden oldukça farklıdır. Haklı olarak Henri Pirenne şehir ve şehrin toplumsal katmanlarının oluşumunda serseri/maceraperest "bourg"dan mülhem olan burjuvaziyi "bourgeois" aynı kökten gelen modern batı şehrinin temelleri üzerine yükselir: Ham-burg, Göthe-burg, Ins-burg, Dis-burg, Peters-burg, v.b.³⁰

Tolstov Ne Diyor?

Bu çalışma, S.P. Tolstov'un 1931-1937 yılları arasında Orta Asya ve diğer Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin erken dönem tarih-arkeoloji konuları üzerinde yaptığı çalışmanın sadece bir bölümü olan Oğuz şehirlerini oluşturmaktadır. Oldukça tartışmaya açık olan

29 T. A. Idanko, A.g.d., A.g.m.

30 Avrupa kentleri için, Bknz., Henri Pirenne, Ortaçağ Kentleri.

“Türkler ve Şehir” olgusu tabi olarak baştan iki problemi gündeme getirmektedir. Bunlardan biri Türklerde sosyo-politik bir vakıa olarak “şehir/şehir hayatı” olup olmadığı, ikincisi ise sosyo-ekonomik olarak “şehir”in var olup olmaması ile ilgilidir.

Yazar kendi ifadesine göre kendini, Sovyet tarih literatüründe o zamanlar hakim görüş olan İslâm öncesi dönemin sosyal-iktisadi yapısının feodal olduğuna dair yanlış ve aslında temelsiz olduğu kanaatinde ve kendini bundan emin olma mecburiyetinde hissetmektedir. Bu sebeple, konuyla ilgili olarak birtakım yazılı belgelerin insana has pek çok özellikler taşıdığını gözönüne alarak, çalışmalarında bu durumu (Araplar için 1932, Orta ve Merkezi Asya göçebeleri için 1934, genel teorik ve etnografik alanlar için 1935 ve Orta Asya halkları için 1935-1938) izah etmeye çalışır.

Bu çalışmada özellikle metodoloji konusunda kendisine klâsik Doğuyla ilgili geniş kapsamlı materyaller, eski Doğü tarımının feodal konseptinin iflâs ettiğine işaret eden akademik Struve’nin çalışmaları bu konuda oldukça yardımcı olur. Ancak Tolstov, kendi bakış açısını savunurken, çalışmasına pek çok alternatif açıklama getiren kaynak ve argümanların da zafiyetinin farkında olarak sadece toprak altında saklanan zirai olgularla, hedefi daha önce belirlenmiş geniş kapsamlı arkeolojik çalışmaların, eski Orta Asya toplumu üzerine çokça tartışılan konuların tasarlanması için sağlam ve herhangi bir sapmaya izin vermeyecek şekilde temel oluşturabileceğini fark eder.

Konuyla ilgili olarak bölgede 1917 Sovyet devrimi öncesi bir takım arkeolojik kazılar yapılmış olmasına rağmen, metodolojik yönden son derece kusurlu olan bu çalışmalar-Anau kazıları hariç- ihtilâl öncesinde tetkik

edilen Afrasiab anıtıyla, az sayıda materyalin çoğu ihtilal öncesi koleksiyoncularla, tesadüfî olarak toplanan materyallerin Sovyetlerin ilk araştırma seferlerine ilişkin bilgileri içermektedir. Bu konuda özellikle B.P. Denike başkanlığında Doğu Kültür Müzesinin Tirmiz araştırma seyahati, M.V. Voyevodskiy, M.P. Gryaznov ve A.İ. Terenojın'ın Yedi nehir Usun mezar kazıları; Tirmiz yakınlarındaki Ayrtam'da milattan sonrasına ait korniş fragmanları 1933 yılında bulgularla yine ilgili M.E. Masson'un Tirmiz seferi; 8.yy başlarına ait Soğd belgelerinin sunduğu olağanüstü bilgileriyle zenginleştiren Mug dağının üst Zeravşane'sinde A.A. Freyman'ın araştırma seferlerini dikkate alınması gerektiğini bildirir.

Tolstov'un, araştırmaların odak noktası olarak Horezm'i seçmiş olması tesadüfî değildir. Zira Tolstov 1929 yılından buraya gelen ilk Rus Bilim Araştırma ve Tarih Enstitüsü Birliği (RANİON) tarihi-etnografya seferinin katılımcısı olarak Kunya-Urgenç ve Hoceylin rayonlarına geldiğinden itibaren Horezm ile ilgilenmeye başlar. Bu ilmi kazı seferi, Tolstov'un daha sonraki bütün çalışmalarını belirleyeceği gibi, bundan sonra üstleneceği pek çok idarî ve akademik görev, onun asıl çalışma sahasını her zaman Orta Asya'nın değişik bir bölgeleriyle, "Orta Asya'nın Mısırı" olarak isimlendirilen, Sovyetlerin en eski kültür bölgelerinden birinin tarihi, etnografisi ve arkeolojik bölgelerine çeker. 1929 yılında başlayan saha çalışmaları Tolstov tarafından SSCB Halklar Müzesinin Orta Asya tarihi-arkeoloji araştırma seferinin önderi olarak devam eder. Araştırma sefer projesini uygulayarak, 1932 ve 1934 yılları arasında Tolstov Hive, Turtkul ve Çimbay rayonlarını ziyaret eder. Bütün bu çalışmalar Tolstov'a Kuzey Avrasya ve Orta Asya'nın tarihi ve kültürel ilişkiler

sisteminde Horezm'in müstesna bir yer işgal ettiği kanaatine ulaştırırken, aynı zamanda bu tetkiklerin arkeolojik açıdan daha da derinleştirilmesi gerektiğini gösterir. Tolstov'un ilgi sahasının araştırma hatlarının Horezm'de birleşmesi geniş kapsamlı arkeolojik çalışmaların başlatılması için üs olarak özellikle Horezm'in seçilmesini belirlemiştir.

İş bu çalışmalar baştan belirlenerek, plânlanan hedefler doğrultusunda elde edilen veriler, SSCB Bilimler Akademisi, Maddi Varlıklar Kültür Tarih Enstitüsü (İİMK) bölümünün Moskova arkeoloji çalışmalarının proje yönetmeni liderliğinde dört yıllık kazı çalışmalarının sonuçlarını kapsamaktadır.

Bu çalışma- dört yıllık çalışma-araştırma seferinde elde edilen ve fazlasıyla var olan muhtelif materyallerin sistematik yayın denemesini içermektedir. Bu materyallerin incelenmesi Tolstov ve mesai arkadaşları tarafından daha sonraları devam ederek, tam mânasıyla ilmi literatüre girebilecek hale getirilene kadar devam edecektir.

Bu çalışmanın en mühim sonuçları, Sovyet tarihçilerinin arasında yaygın olması ve tartışılan konularının çözümünde planlanan şekilde elde edilen materyallerin incelemesi açısından önemlidir. Bu sebeple, iş bu kitap materyallerin izin verdiği ölçüde ve önemli konular hakkında (sulama tarihi, yerleşim alanları ve mesken türleri, istihkamlar, silah depoları, nümizmatik, yazıt bilimi, görsel sanatlar) sonuçları toplayan genel bir çalışma deneyinin bir bölümünü kapsamaktadır.³¹

31 Tolstov'un çalışmalarına dair sunmuş olduğumuz bu bilgiler, elan yayınlamış olduğumuz (Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar) kitabına ait olmamakla birlikte, bu kitabın temelini teşkil eden ilk çalışmalarının daha sonraları Harezmi ve Çevresi adıyla kitaplaşacak olan çalışmasına aittir.

Belirtilmesi gereken bir başka husus ise, Tolstov'un başında bulunduğu Horezm arkeoloji araştırma grubu, İslam öncesi Orta Asya tarihi üzerinde doküman ortaya çıkarma çalışmalarında yalnız değillerdi. Burada Doğu Kültür Müzesinin 1926-1927 yıllarında başlayan Tirmiz çalışmaları, M.E. Masson'un büyük Tirmiz kompleks seferi (1936-1938), Taşkent yakınları şehirlerin incelenmesi konusunda G.V. Grigoryev'in çalışmaları ve aynı kişinin Semerkand civarındaki antik Talı-Barzu şehri araştırmalarının sonuçları, Eski Davanî kültürü konusunda müstesna değerli materyalleri sunan M.E. Masson'un Büyük Fergana Kanal yolu üzerindeki araştırmalarını (1939), A.N. Bernştam'ın Kırgızistan'a ve Güneydoğu Kazakistan kazıları (1933-1946), V.A. Şışkın'ın 1937'deki Buhara vahasının Batı kıyısındaki çalışmaları (1937), keza A.İ. Terenojkin'in Taşkent eteklerindeki Ak-Tepe ve Molotov isimli Taşkent kanalındaki çalışmalarını belirtmek gerekir.³²

Bu çalışmalar bize çeşitli kıyaslanabilir materyaller yanında ve çoğu zaman da sahip olduğumuz fikir ve sonuçların netleştirip, sağlamlaştırılmasını sağlamıştır. Sözkonusu bu ilim adamlarının çoğunun topladıkları meteryallerin tahliline ilişkin getirmiş oldukları sosyo-ekonomik sonuçlar pek çok yerde daha 1938-1941 yıllarında formüle edilen ve sonuçlarla da bağdaşmaktadır. Böylece M.E. Masson (Труды ТАКЭ) isimli eserin Tirmiz Arkeoloji Komleksi Araştırmaları eserindeki çalışmaların sonuçlarında şöyle yazmaktadır: "Zamanında Orta Asya arkeolojik araştırmaları daha başlangıç aşamasındayken- özellikle Arap fetihleri öncesine ait-sınırlı yazılı kaynaklar üzerinde çalışma yapan V.V. Bartold Türkistan hayatında M.Ö. 4. yy ile, M.S. 7. yy

32 Tolstov, aynı eser

arasında önemli bir fark olmadığını tesbit etmiştir.

Tolstov'un bu çalışması, kendisiyle birlikte çalışan arkeologlar grubuyla birlikte uzun süreli yapılan kazı sonuçlarıyla, elde edilen materyallerin değerlendirmesini içermekle, özellikle Orta Asya Türk toplumunun toplumsal tarihiyle, ekonomik ilişkilerini gün ışığına çıkarma konusunda önemli veriler sunar. Bu veriler, Orta Asya bozkır/çoban toplumunun coğrafi ve kültürel kodları üzerinde şekillenen yarı yerleşik, ziyadesiyle göçebe hayatının izdüşümü olan "balık" da (şehir) şekillenir.

Okuyucunun dikkatine sunulan bu çalışma, yeni ve kısmen yayımlanmış materyaller içermiş olmakla, bunların yapılandırılmasında bir takım zorluklar taşımasına rağmen, Orta Asya Türk şehirleriyle, Oğuzluk meselesine dair kaynak taramasıyla verilen bilgilerle, genel ön kabullerin dışında konuyla uğraşanlar için Tolstov yeni bir perspektif sunmaktadır.

Oğuzların Şehirleri

(Tarih ve Etnografya Tetkikleri)

*“Oğuzların şehirlerinin sayısı çoktur.
Bu şehirler birbirlerinin ardından
kuzeye ve doğuya doğru uzanıyorlar.”*

El – İdrisî

El – İdrisî'nin Metni

Şimdiye kadar yeterince dikkât çekmeyen, tarih ve coğrafya bakımından büyük müşkülât teşkil eden, Batıda Aral denizi, Doğuda Şeşa bölgesi (Taşkent) ve Kuzeybatıda Mugocar dağlarının (Murgar dağları) arasında yeralan saha hakkında oldukça ayrıntılı bilgi veren el-İdrisî'nin (1099-1165)³³ Oğuzların ülkesine dair tasviri, Oğuzların çok sayıda şehirlerinin olduğunu göstermektedir. El-İdrisi konuyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

“Oğuzların şehirleri çok kalabalık ve sayıları çoktur. Bu şehirler birbiri ardısıra Kuzeye ve Doğuya doğru uzanmakta olup, şehirlerin kurulu olduğu dağlara ulaşmak oldukça zordur. Buralar tahkim edilmiş hisarlarla çevrili, müstahkem mevkiilerdir. Oğuz beyleriyle, kadınları buralarda yaşadıkları gibi, aynı zamanda ihtiyat tedbiri olarak yiyecek-içecek için buraları kiler olarak da kullanıyorlardı. Bu kalelerde Han tarafından unvan verilen kale muhafızları bulunmaktadır (harimler tarafından tâyin edilen). Oğuz urugu Handagat Oğuz kabilesinin en önemli şehri Hiyamdır. Oğuzlar bu şehri

33 МИТТ, стр. 220-222

sığınak ve gerekli araç ve gereçlerini muhafaza etmek için kullanılmaktadırlar. Bu şehir de, dağın zirvesine kurulu, ulaşılması zor bir hisarla çevrili, dağın tepesine çıkılması ve kuşatılması son derece zor, âdeta dokunulmaz bir kaledir. Kuzeydeki Hiyam şehriyle, nehirden nehre doğru uzanan Cacan şehri küçük olmalarına rağmen, son derece tahkim edilmiş benzer şehirlerdir... Bu nehrin (Magra veya Marge) kıyısında yüce zirveli bir dağ vardır ki, o dağdan doğan kaynaklardan binden fazla pınarın hepsi Magra'ya dökülür. Bu zirvede hisarlara benzeyen, isimleri Nucah ve Badagah olan ve aralarında yukarıda bahsedilen dağların eteklerinde bir günlük mesafede Batı istikametinde Daranda, Batıdan doğu istikametine Dargu şehirleri bulunmakta olup, bunların arasında üç günlük mesafe vardır. Bunlar küçük şehirler olmakla beraber, içlerinde yine de çarşılar, pazarlar, çeşitli zanaatları icra eden zanatkârlar ve pek âlâ mallar bulunmaktadır. Tabîî olarak bu şehirler de pek müstahkem ve ulaşılması zor şehirlerdir. Bu şehirler her zaman karla kaplı, şiddetli soğuklar ve yağmurlu günlerin sayılı ve sınırlı olması sebebiyle, sâkinleri ekinlerini olgunlaşmadan toplayıp, dumanda ve sundurma altında kuruturlar."

Bu tariftten sonra el-İdrisî, Gorguz adında başka bir şehirden bahseder ki, bu şehir aynı adı taşıyan gölün sahilinde bulunan bir başka dağın tepesinde büyük bir kale şehridir. "Caeen ve Dahlan hisarları da bu tür benzer şehirlerdendir..." Hisarın komutanı veya Hanı "tam donanımlı, büyük ve kalabalık bir orduya sahip olmakla" zaman zaman Taraz topraklarına baskınlar düzenler..."

İdrisi, bunların yanında Ruzan (yahut Rudan), Garbiyan ve Oğuzların başka eski şehirlerinden de söz eder. Yukarıda sözü edilen arazide bulunup, tas-

vir edilen nehir ve şehirlerin konumları zor olmasına rağmen, kesin olan bir şey vardır; İdrisî'nin, Oğuzların toprakları hakkında verdiği mâlumata göre Oğuz bozkırlarında 11.yy'da çok sayıda müstahkem şehir mevcuttu ve bunların ekseri ahâlisi çiftçilik, zanaatkârlık ve ticaretle meşgul oluyorlardı. İdrisî, bu mâlumâtları bir dizi târihî tanıklıklarla temellendirir: Türk boylarının iç hayatlarıyla ilgili olarak en zengin bilgi veren el-İdrisî, Kâşgarlı Mahmud'a atıfta bulunarak; Oğuzlar Sir-Derya'yı başka hiç bir izahata gerek duymadan sadece bir "nehir" olarak isimlendirirler, zira bu nehrin üzerinde onların pek çok şehirleri bulunmakta olduğunu,¹ aktarır. Kâşgarlı Mahmut'un bahsettiği bu Oğuz şehirleri arasında, Sauran,² Sıgnak,³ Sitkun (Siüt kent),⁴ Karnar⁵ gibi şehir adları zikredilir.

Kâşgarlı Mahmud'un haritasında Oğuzların yerleştiği bölge olan Karaçur dağları, Orta Sir-Derya havzasını Kuzeydoğudan kuşatan şimdiki Karatay dağlarının Güneyinde yer almaktadır. Kâşgarlı bize, Oğuz şehirlerinin nüfusunun kimlerden ibaret olduğu hakkında da mâlumat vermektedir: "Kendi şehirlerinde yaşayan Oğuzlar, başka yerlere göçmezler ve savaşmazlar; onlara yatuk⁶ derler". Bu metinde biz ilk defa, sonradan oldukça tanındık olan Kazakların "çatak" teriminin ön örneğine burada rastlamaktayız. Yâni göçebe olmayan

1 MK, I, стр. 58; ср. ve Бартольд, Туркмения, I, стр. 16.

2 MK, I, стр. 364; Бартольд, (Аynı ismi taşıyan büyük kalıntılar)

3 MK, I, стр. 392; Бартольд, Цит. соч., стр. 15 (Şimdi Sunak-Kurgan adıyla anılan kalıntılar)

4 MK, I, стр. 369; МИТТ, I, стр. 311, прим. 2'ye bakılabilir.

5 MK, I, стр. 393; Edit., МИТТ (I, стр. 311, прим. 5) отождествляет Bu şehir Türkistan'dan Kuzey Dogu'ya doğru 25 km uzaklıkta bulunan Karnak köyüyle özdeşleşmektedir)

6 MK, III, стр. 11.

(fakir); “cat” (Umum Türkçe’de “yat”) fiilinden “-olmak, -bulunmak, -yaşamak, -kalmak... gibi v.s.) manâsında.

Pek çok kaynağın ittifak ettikleri üzere Sir-Derya’nın aşağı mecrasında yer alan Yangı-Kent 10 ve 11.yy’larda “Oğuz hakanlarının” ikâmetgâhıdır.⁷ Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, konuyla ilgili olarak Oğuzların şehirleri olmadığını iddia eden bir takım kaynaklar da bulunmaktadır. Meselâ, **Tumanski**’nin bulunduğu Hudud el-Âlem’de⁸ Oğuz şehirleri hakkında şöyle geçer: “Oğuzların hiçbir şehirleri yoktur. Onlar, keçeden çadırları olan kalabalık bir halktır”⁹ Ne var ki, birkaç sayfa sonra aynı müellif, ilk yazdıklarını tekdüz edercesine şöyle demektedir: “Oğuzların, Süt-kent adında bir

7 Ибн-Хаукаль, BGA, II, стр, 393; XA, стр. 26 a.

8 **Tam adi**, *Hudûd el-âlam min el-maşrik ila el-mağrip* ‘*Dünyanın sınırları*) olan bu eser, Afganistan’ın Cürcan vilayetinden tanınmamış bir müellif tarafından 982 yılında Farsça olarak kaleme alınarak Gur hükümdarı olan *Ebu Haris Muhammed ibn Ahmed’e sunulmuştur*.

El yazması eserin ilk kopyasını, 1892 yılında Rus orientalist A. G. Toumansky Buhara’da bulur. El yazması kitab 39 sayfalı olup, 28x18 santimetre boyutunda, yazılı metin 20x13 santimetre büyüklüğündedir. Faksimile baskısı giriş ve indeksiyle birlikte Vasily Vladimirovich Bartold tarafından eser 1930 yılında yayınlanır. Eser, İngilizceden tercümesi ve tenkitli olarak 1937 yılında Vladimir Fedorovich Minorsky tarafından neşredilir. Eser, 1961 yılında metini M. Sotude (*Manüchehr Sotüda*) tarafından yeniden yayımlanır.

Eser, coğrafi bölümler ve tanımlar, İslam dünyasının coğrafi bölgeleri ve sınırlarıyla, özellikle Orta Asya Türk kabileleri ve meskun oldukları yerlerle ilgili en önemli tarihi ve coğrafi kaynak niteliğindedir. Kitabın içeriği şu bölümlerden oluşmaktadır:

1. Önsöz, 2. Yeryüzü mizacı, 3. Denizler, 4. Adalar, 5. Dağlar, 6. Nehirler, 7. Bozkırlar, 8. Dünya ülkeleri, 9. Çinistan (Çin), 10. Hindistan, 11. Tibet, 12. Dokuz-Oğuzve Tatarlar, 13. Yağma, 14. Kırgızlar, 15. Karluklar, 16. Çiğiller, 17. Tukhs (Toxsı), 18. Kimek (Yemek), 19. Oğuzlar, 20. Peçeneklerin ülkesi, 21. Kıpçakların ülkesi, 22. Macarların ülkesi.

9 XA, стр, 186; МИТТ, I, стр, 211; Hudud Al Alâm, transl. by V. Minorsky, p, 100, London, 1937

şehirleri var ki, bu şehirde barışçı Türkler yaşamakta ve bunlardan pek çoğu İslâmı kabûl etmişlerdir.¹⁰ Sabran-car şehri ise gayet zengin bir şehir olup, burası Oğuz tüccarlarının ikâmetgahıdır” ve en nihâyet “Oğuzların hakanı kışları Dehi Nahu’da geçirirler”.¹¹

Çadırlarda yaşayan göçebe Oğuzlardan (*rusç.*, Gu-zof) bahseden İbni Fadlan ise, Kuzey (çing....) üstyurt yakınlarında karşılaştığı Oğuz kabileleri ile ilgili olarak, onları çadırlarda yaşayan göçebeler olarak târif eder.¹² İşte bu tür birbirini tutmayan ve farklı bilgileri uzlaştırmaya çalışan V.V. Barthold ise, Yangi-Kent ve aşağı Sir-Derya’nın diğer şehirleri hakkında şunları kaydeder: “Bu şehirleri medenî yabancılar kurmuşlardır ve bunların mevcudiyeti, Oğuzların arasında şehir hayatının yayılmış olmasını göstermez”¹³ Fakat aynı Barthold, birkaç satır sonra Kâşgarlı Mahmud ve yukarıda zikredilen diğer kaynaklara atıfta bulunarak, “Oğuzların, bir kısmı şehir hayatına geçmiş”¹⁴ olduğunu bildirir.

Konuyla ilgili olarak, gerek el-İdrisî ve Kâşgarlı Mahmud ve benzeri müelliflerin Oğuzların şehirlerine dair verdikleri bilgilerin geçerliliğini, gerekse târihen tasdik edilmiş aşağı Sir-Derya şehirlerinin teşekkülü hakkında ortaya çıkan mevzuyu ancak arkeolojik araştırmalar çözebilirdi. Dolayısıyla, bu bölgenin arkeolojik açıdan incelenmesi, Rus ordusunun Sir-Derya havzasına doğru ilerlemesinin ilk yıllarından itibaren başlar.

*

10 XA, стр, 24 6; МИТТ, стр, 216

11 Aynı yer.

12 XA, стр, 26a; МИТТ, стр, 217

13 Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, под. ред. И. Ю. Крачковского, стр, 60

14 В. В. Бартольд, Цит. соч., стр, 15

1867 yılında F. Lerh,¹⁵ Sir-Derya'nın ağzına yakın Can Kent'in (10. ve 11.yy'larda Oğuz yabgularının karargâhı olan ve hiç zorluk çekmeden tesbit edilebilen Orta çağ kenti olan Yangi Kent¹⁶ ismini korumuş, şimdiki zamana kadar Yangi-Kent şehrinin)¹⁷ (Türk-Fars ve Türk-İran "Yenişehir, Farsî Deh-i nahu, Arapçada al-Karyat-al-hadisa), bazı diğer Castro architecture (...) (Sığınak, Sauran), harabelerini tedkike girişti. F. Lerh'in küçük hafriyât çalışması (çoğu günümüze kadar gelebilmiş esasen şehir dışında (...) kalan harabelerin) 14. ve 15.yy'lara âit son Ortaçağ malzemelerinin tebâruz etmesine imkân verdi. Bu, hiç de şaşılacak bir şey değildi, zira arkeoloji ilminin o zamanki durumu eski kalıntıları stratigrafik (katmanlar hâlinde) şekilde ayırmaya ve şehrin daha eski katmanlarını ortaya çıkmasına imkân vermiyordu. Lerh'in çalışmalarından sonra şehrin harabeleri defalarca ziyaret edilmesine rağmen, ondan sonra hiç bir defa uzman tarafından tedkike tabi tutulmadı.

Diğer taraftan çok sayıda Sir-Derya ve Kuvan-Derya mecrasında yeralan başka pek çok şehir harabesiyle, Kuvan-Derya ve Yeni-Derya bölgeleri Türkistan Arkeoloji Araştırmaları Cemiyeti üyelerinden V. Kallaur¹⁸ ve J. Smirnov¹⁹ ve benzerleri tarafından ziyâret edilip,

15 Aynı yer, стр, 16

16 П. Лерх, Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г., СПб., 1870

17 О локализации раннесредневекового Янгикента см., кроме цит. соч. П. Лерха, Бартольд, Туркестан, II, стр, 179-180; его же, История орошения Туркестана, стр, 149-150 и д р.; МИТТ, I, 150, прим. 9

18 В. Каллаур, Древние города и селения в Перовском у., в долине рр. Сыр-Дарьи и Яны-Дарьи, ПТКЛА, прил. к прот. 17/XII 1903 г., № 2

19 Е. Смирнов, Древности на среднем и нижнем течении р. Сыр-Дарьи, ПТКЛА, прил. к прот. от 17/II 1897 г., стр, 1-14.

tasvir edilmesine rağmen, onlar tarafından kayda alınan bilgiler genellemelerle, bu bilgilerden târihî eserler hakkında hiçbir özel fikir elde edilemiyor. Bu durum, bahsedilen bölgelerde arkeolojik araştırmaların zarureti ortaya koymuştur.

Yangi-Kent Şehir Harabeleri

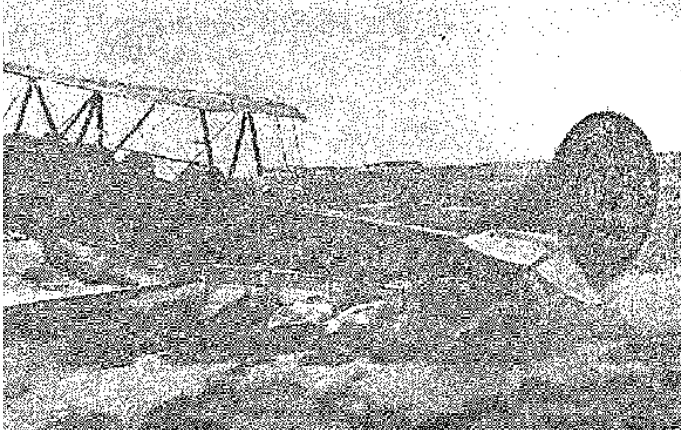
1946 Sonbaharında Harezmi Arkeoloji ve Etnografya ekspedisyonunun araştırma²⁰ grubu, Yeni-Derya ve Kuvan-Derya nehirlerinin etrafındaki harabeleri incelemeye aldıklarında araştırma ekibine Cankale harabeleri civarında²¹ kurulan kampa arabalarla yakıt ve yiyecek bırakıldı. Ekspedisyon başkanı S.P. Tolstov başkanlığındaki çalışma ekibi harabelerin havadan fotoğrafı için M.L. Orlov ile V.İ. Pentman'a havale edilmişti. Yalovkin ve Gubarev ise ekibin uçuş pilotları olarak iki PO-2 tipi uçakla bu çalışmada yer alıyorlardı. Yangi-Derya ve Kuvan-Derya nehirleri arasındaki araziyle, erken antik dönemin olağanüstü harabe grubunu uçakla Ceti-Asar'da²² tedkik ettikten sonra, 10 Ekim tarihinde yine bu harabeler grubuna ait Cusalı-Kazalin, Yangi-Kent şehir grupları istikametine doğru hareket ettiler. Cusalı'da geceleyip 11 Ekim'de Kazalinski'ye uğramadan, Cankent şehri harabeleri civarına vardılar. Bu şehrin harabelerini inceleyip, havadan fotoğraflarını aldıktan sonra, aynı günün akşamında ikinci

20 Краткий отчёт о работах Хорезмской экспедиции 1946 г. см. ИОИФ, 1947, № 2; там же см. карту памятников

21 Обоснование локализации этого города см. в нашей статье, намеченной к опубликованию в ВДИ.

22 Предварительное описание комплекса Джеты-Асар публикуется нами в СА, XI.

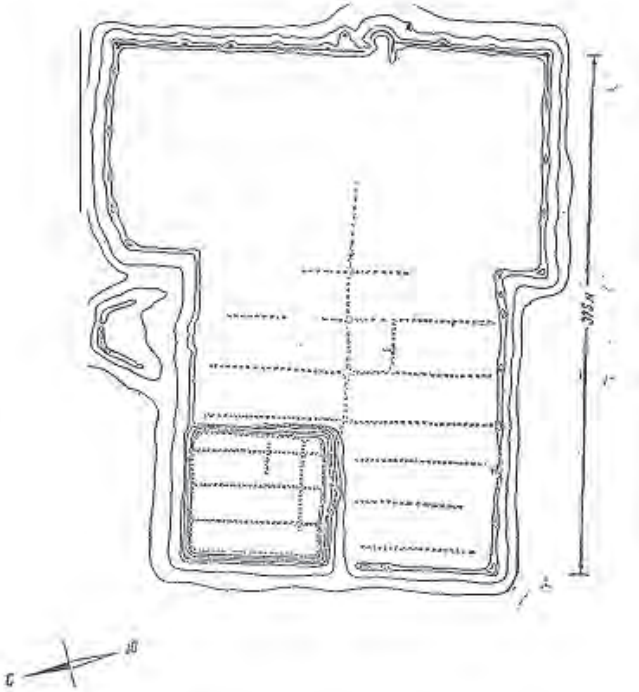
bir aktarma yaparak Kuyuk-Kesken-Kala harabelerine geçtiler. Güneş batana kadar mesai saatlerini bu harabelerin incelenmesine harcayarak, burada geceledikten sonra 12 Ekim’de Kuyu-Kala’nın havadan fotoğraflanması tamamlayıp, ovalık yarımada da kurulmuş olan Kazalinski’nin güney tarafıyla birleşen adaların güneyine indiler. Burada çalışmalarını tamamladıktan sonra aynı gün Cusalı’dan aktarma yaparak, önceki çalışmaların yapıldığı Ceti-Asar bölgesine geri döndüler.

Resim 1: Araştırma Grubu Uçakla Kuyuk/Kesken Kala’ya iniyor

Böylelikle bizim çalışmamız daha ziyade ilk aşamada gözlemleme niteliği taşıyordu. Bu çalışmanın niteliği, gözlemlemeye dayanmasına rağmen, yine de topladığımız materyaller, tarihî-kültürel bakımdan konuyla ilgili bir dizi muayyen sonuçlar çıkarmaya elverişli malzeme ortaya çıkarmıştı. Şehir harabelerinin üçü de benzeri şartlarda bulunmaktaydı: hemen hepsi üçge şeklinde yarımada nın daha doğrusu Kuzeyde Sir-Derya, batıdan Aral denizi ve Doğuda Kuvan-

Derya'nın döküldüğü bataklık ve sazlıklarla sınırlanan düz, nemli ve oldukça tuzlu bir ovada kurulmuşlardı. Ada, muhtelif istikâmetlerde oldukça belirgin ve büyük kısmı eski delta çaylarının kurumuş yatakları ile kesişmesiyle, adayı çok sayıda küçük adalara bölüyordu. Üç şehir harabesinin hepsinin bu eski çayların sahillerinde kurulmasından anladığımıza göre bu meskûn yerlerde hayatın devam ettiği zamanlarda çaylar canlılıkla akıyordu ve dolayısıyla yerleşim yerleriydiler.

Resim 2: Cankent Şehri (Yeikent Planı)

Resim 3: Cankent Şehri (Havadan Görüntü)

Oldukça bataklık ve fundalık bir arazide kurulmuş olan Cankent şehrinin harabeleri, dik açılı bir formda ve Doğu-Batı istikametinde uzanmaktadır (Doğu duvarının yönelimi 15 derecedir). Kuruluşun Doğu kısmı çok daha yaygındır; (iki taraftaki çıkıntılarıyla birlikte 375 x 225 mt. ölçülerinde, Doğu kısmı 300 mt.). Batıdan doğuya doğru tahminen bir kenar-ortay hattı şehri duvarlara paralel olarak beş caddeye bölerek, buradan dik aç istikametinde şehrin ssshasını büyük ev ve mahallelere ayıran ara sokaklar bulunmaktadır. Kalenin Kuzeybatı köşesinde tahminen 100 x 100 mt. yüzölçümünde (etrafındaki yere göre 7-8 mt. yükselen ve 3-4 mt. orta irtifada, aynı şekilde inşa edilmiş büyük binalar yer alıyordu...). Şehrin dış duvarları, Doğu cephesinden başka, çevredeki arazi üzerinde 7 - 8 mt. yüksekliğinde toprak bir tabya haline dönüşmüştür. Bu tabya, aynı doğrultuda değişik mesafelerde (25 ilâ 40 mt.) aralıklarla eski kulelerin izleri belli genişlikler halinde görünüyor. Şehrin doğu duvarı nisbeten daha

iyi korunmuş olup, duvarın temelinde pişmemiş tuğ-
la örmesi fark edilmektedir (Tuğlalar; 40 x 40 x 9 cm.).
Tuğlaların üzerinde, tahminen 3 mt. yükseklikte, sıray-
la 1,35 cm. yüksekliğinde pahsa (kil) yapı geçmekte ve
kil yapılı sıraların arasında kamıştan oluşan katlar yer
almaktadır. Oldukça gelişmiş bir yapı malzemesinin iz-
lerini taşıyan kerpiç yapı içinde, çok miktarda (...) deği-
şik parçaları ihtiva eden ve içinde çeşitli seramik kalıntı
ve kömür bulunan çok sayıda antik Harezm tipi kırmızı
cilalı seramik parçalarına rastlanmıştır. Duvar aksları
aralarında birbirinden 30 mt. mesafede yuvarlak olarak
yapılmış burçlarla tahkim edilmiştir. Burçların eni 3 mt.
kadar, çıkıntıları ise 3,5- 4 mt.'dir.

Tahmînen Doğu duvarının ortasında 15 mt. uzun-
luğunda (Güneyden, Kuzeye doğru) yarım daire şek-
lindeki duvarın çıkıntısı olan iyi şevlenmiş kapı önü
yapısı, girişleri Kuzey uca yerleşen duvara dikey ko-
numdadır. Çıkıntının iki yan kulesi vardır. Harezm'de
Orta Çağ kalelerine özgü kapı önü yapısı, hücum eden
düşman birliklerinin korunmaya açık sağ yanlarını
şehir duvarına çevirirken, katran dökülmek suretiyle
ilâve ateş hattına düşmelerini sağlayacak bir şekilde
düzenlenmiştir.

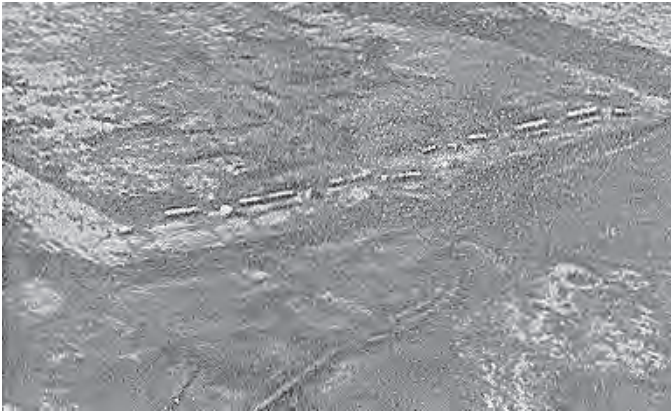
Resim 4: Cankent Şehri (Perspektif Görünüşü)

Resim 5: Cankent Şehri Planı

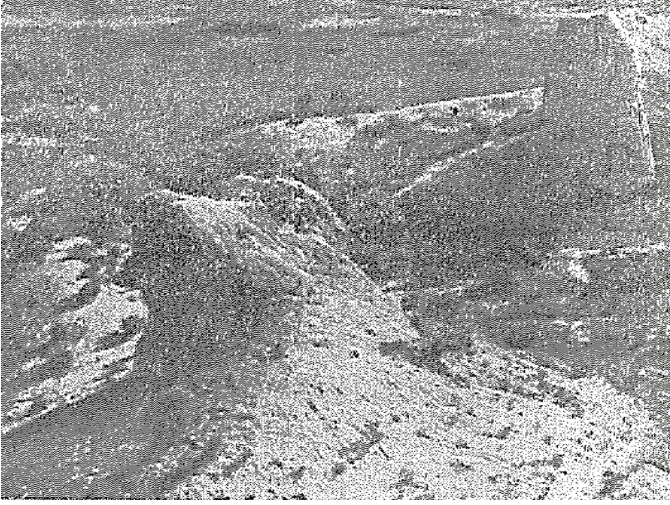
Kuyuk-Kesken Kala tetkik edilen şehir harabeleri içinde en iyisi olup, şimdilerde kurumuş sahilleri sık fundalıklarla kaplı, eski delta çayı kıyısında yer almaktadır. Bu geniş ve kuralsız dairevi görünümlü şehrin yüzölçümü, 560 x 700 mt. Doğudan, Batıya uzanmak-

tadır. Kerpiç duvarların aşınması neticesinde oluşan ve şehrin iç kısmının yüzeyi üzerine (kilden ve samandan üretilen bir kerpiç türü) kerpiçlerin erimesi sonucu oluşan tabya ile çevrelenmiş şehir arazisi çevresinden 2 mt. kadar yükselmektedir. Kuzeydoğu köşesinde şehrin umumî seviyesi (genel çevre arazisinden 5 mt.) 3 mt. Olup, yükselen, dörtgen şeklinde 210 x 210 mt. yüksekliğinde bir tepelik mevcuttur. İçkale baştan başa plânda oldukça iyi gözlenebilen yapılarla (evlerle) doludur.²³ Evlerin duvarları dörtgen şeklinde ve muhtelif ölçülerde 28 x 20'den 40 x 40 cm.ye kadar değişiklik göstermekte ve ekseriyetle 33 x 33 ve 35 x 35 cm kerpiçle örülmüştür. (Yâni, Afrikid çağının Harezmi standartlarına yakın). Hemen hemen aynı boyutta, kerpiçleri yıkılmış duvarlarda, şehrin içinde çok sayıda benzeri yapıları görmek mümkündür. Bu yapıların plânlanması bazı durumlarda oldukça net görünmesine rağmen, genel olarak kötü durumdadır.

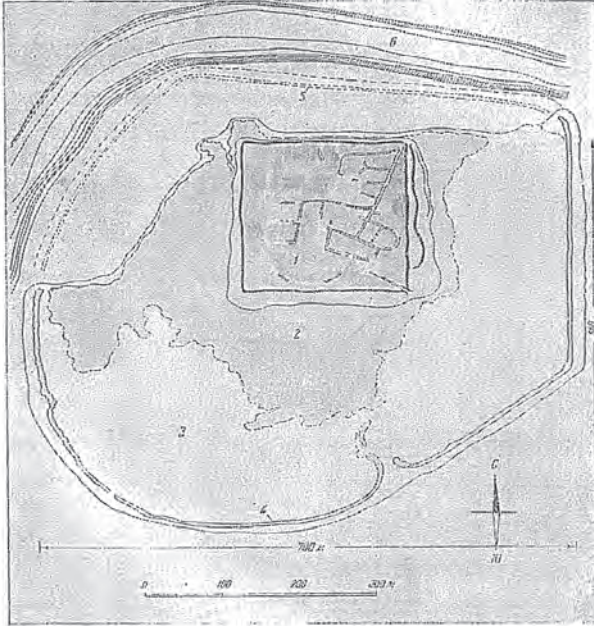

Resim 6: Cankent Şehri doğu Duvarları

23 Üst katmanları oldukça harap olduğu için kerpiçlerin kalınlığı kazı yapılmadan belirlenememiştir.

Resim 7: Cankent Şehri Soldan Görünüŧü

Resim 8: Kuyok Keskenkala Planı

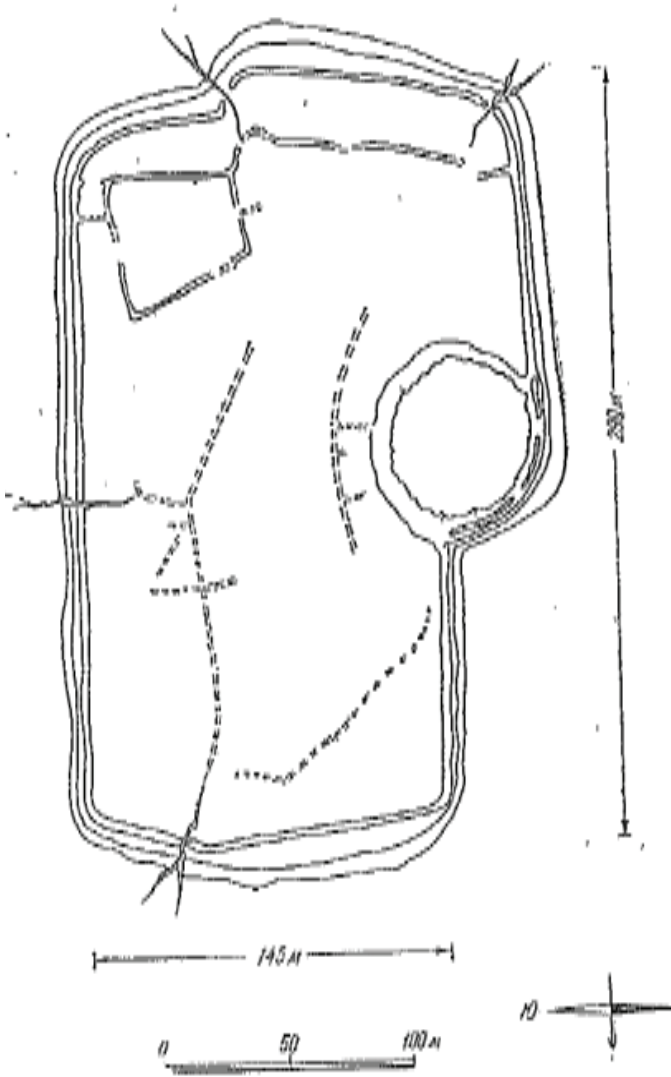

Resim 9: Kuyok Keskenkala Şehrinin Doğu Cephesi

Resim 10: Kuyok Keskenkala Şehrinin Perspektif Görünüşü

Dörtgen şeklindeki iç kale, planlanma açısından son derece garip olmakla beraber, özgün ve düzensiz olmasıyla da şaşırtıcıdır. Dörtgenin çevresini takriben 1,5 mt. eninde bir koridor kuşatmaktadır. Dörtgen, iç-eriden yanlamasına uzayan ve 3. mt. kadar eninde çaprazlamasına (**Resim**) bölünmüştür. Buradan muhtelif istikametlerde ve çeşitli köşelerle eğri ara sokaklara ayrılırken, geride kalan bütün alanı düzensiz şekilde ve

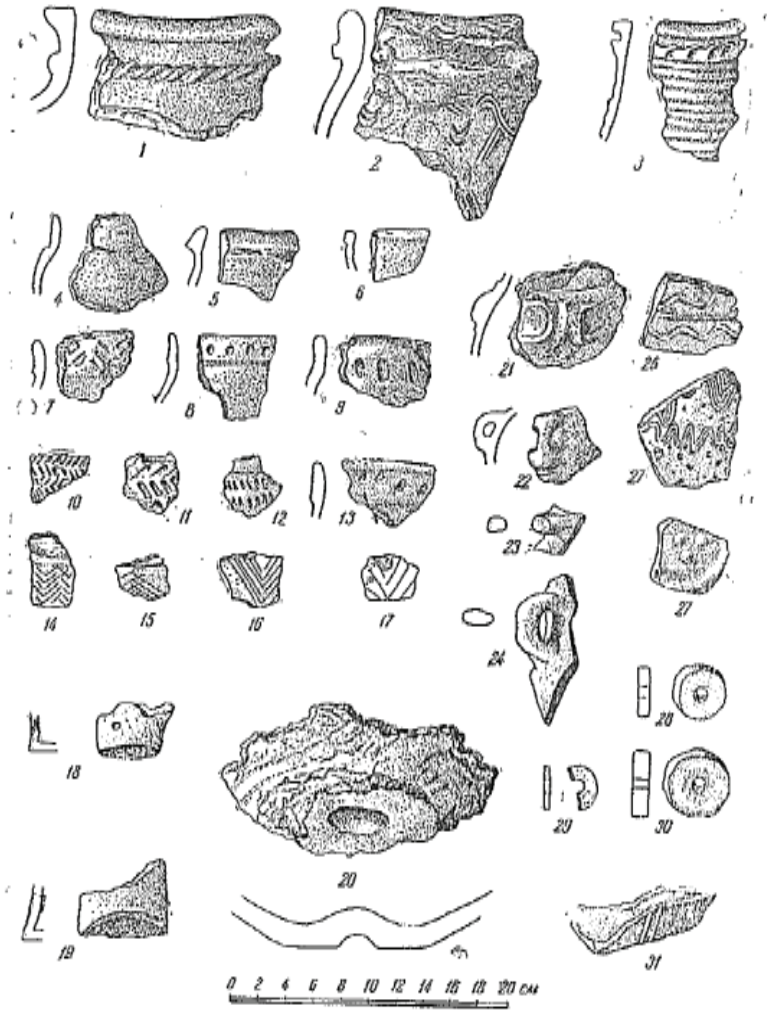

Resim 11: Kuyok Keskenkala Şehri Planı

muhtelif ölçülerde avlulara bölünmektedir. Bu avlular ancak geri binanın plânında kalmıştır. Onlar da iki kerpiçe dörtgen şeklinde bölmelere ayrılmış ve ölçüleri 4 x 4 ve 23 x 23 mt. gibi değişkenlik göstermektedir. Hem harabelerin hem de kalenin içerisindeki avlularda kömür benzeri kültürel katmanlar yüzeyde yer almakta, buralarda da çeşitli çini ve tunç eşya parçalarıyla, hayvan kemikleri görülmektedir. Çok iyi korunamamış olan bu kemikler, esasen duvarlarda at ve deve kemiklerine de rastlanmıştır. Hayvan kemiklerine bu denli çok rastlanması bu şehir harabelerini Harezm'i, hem kadim hem de Ortaçağ şehirlerinden kesin bir şekilde ayırmaktadır.

Büyük Kuyuk-Kala şehir harabeleri yukarıda tasvir edilen yarımadanın Güney burnunun ucundan 3-4 km. Kuzeyinde yer almaktadır. Burası, büyük eski delta nehrinden tahminen 700 mt. mesafede olup, buradan Doğuya doğru daha küçük bir çay ayrılmaktadır. Bunun Güney kıyısında ise mezkûr Büyük Kuyuk-Kala yer alır. Esas nehrin karşı (Batı) sahilinde Büyük Kuyuk-Kala yer alır. Kale'den daha küçük yassı bir tepe vardır ki, muhtemelen yapım tipinin daha küçük örneği olup, Küçük Kuyuk-Kala ismiyle bilinmektedir.

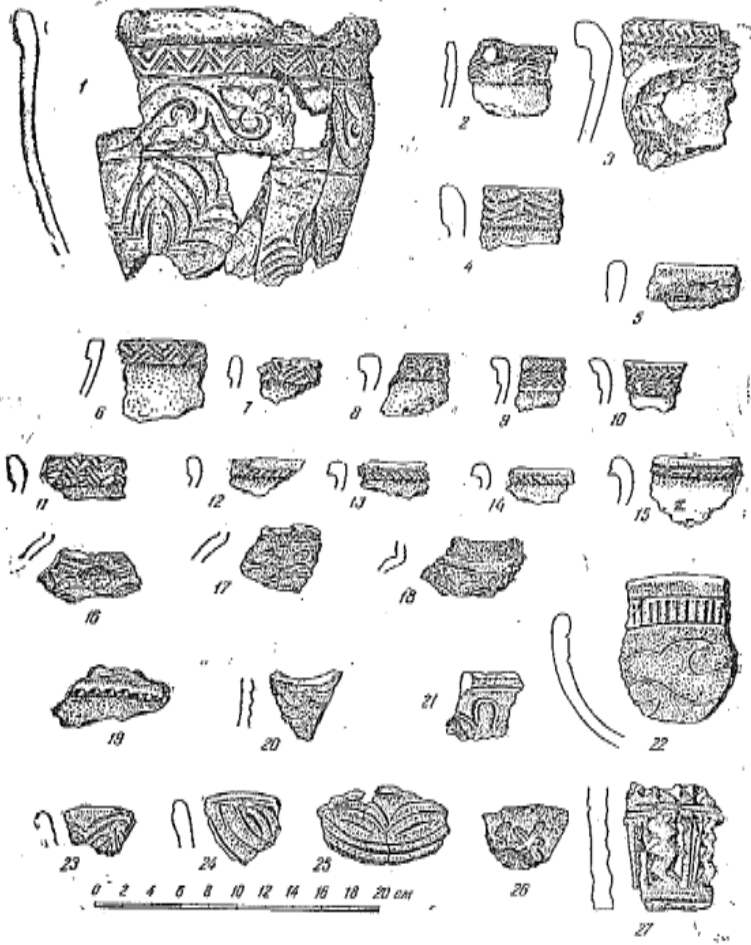
Büyük Kuyuk-Kala, dörtgen şeklinde daha büyük harabeler olup, (...) yuvarlak köşe ve çıkıntısı Batı yönünden itibaren genişleyen 145x290 mt. ölçülerinde, Batıdan, Doğu istikametine doğru uzanmaktadır. Kuzey duvarının ortasında yuvarlak 50x50 mt. kadar kale içinde kubbemsi bir tümsek vardır. Şehrin çevresinde, derin olmayan, genişliği 10 mt. civarında bir hendek vardır, bu hendek duvarı yüksek olmayıp, kalınlığı temelden itibaren yaklaşık 5 mt. civarında yıkılmış kerpiç

Resim 12: Kuyok Keskenkala Şehrindeki Keramik Buluntular

duvarlarla çevrilidir. Şehrin alanı, çevresindeki ovadan 4-5 mt., kalenin alanı ise 8-10 mt. yüksektir. Kale duvar kalınlığı yer yer 70 cm.'ye varan ve içerlek duvarlar ve çok sayıda (...) zaviyeli 4 x3 ve 4 x 6 mt. ölçülerinde odalara bölünmüştür. Plânda görülen kerpiçlerden şehrin binaları inşa edilmiş olmakla, bunların ölçüleri genellikle 35x35 cm.'dir. Bundan önceki âbidelerde olduğu gibi şehrin alanı havadan iyi görünen büyük ve küçük sokakların belirli hatlarla düzensiz şekilde birçok binalara (.....) ayrılmıştır. (.....) ile ana kalenin sâhasına aittir ki, aynı kalıntılarla duvarlar ve kerpiçle küçük odalara bölünmüştür.

Harabelerdeki kazı çalışmalarından elde edilen malzemeler, yapıların ilk kronolojik nitelikleri yanında, abideleri inşa edenlerin kültürel tarihi bağlarını ortaya çıkarmak açısından döneme ışık tutmakta ve bilgi sahibi olmamıza imkân vermektedir. Şehirlerin yaklaşık kronolojik yaş sınırının belirlenmesine izin veren bir çok ufak seramik kap kacak arasında Horezmlilere ait bir fragman grubu bulunmaktadır. Bu ilişkileri anlamak noktasında, seramik eşyalar arasında bu harabelerin hayat dönemlerini tahminen tayin etmek için şüphesiz Harezmi menşeli bir grup kap kacak parçası oldukça önemlidir. Bu malzemeler oldukça çok sayıda ve özellikle Yangi Kentte bizi miladın ilk yüzyıllarına, belki de biraz daha önceki zamanlara ait kırmızı cilalı antik seramik (Şek 12: 18, 19, 24, 28 – 30; şek. 14: 14, 13, 16) parçaları bizi milâdın birinci yüzyıllarına, yahut daha erken zamanlara götürmektedir. Mamafih, bu seramik eşyalar aslında Harezmi'den daha ziyade, Kuvan-Kerya üzerinden gelen tesirleri göstermesi bakımından önemli olmakla, Cete-Asar seramiklerine daha

Resim 13: Kuyok Keskenkala Şehrindeki Keramik Buluntular

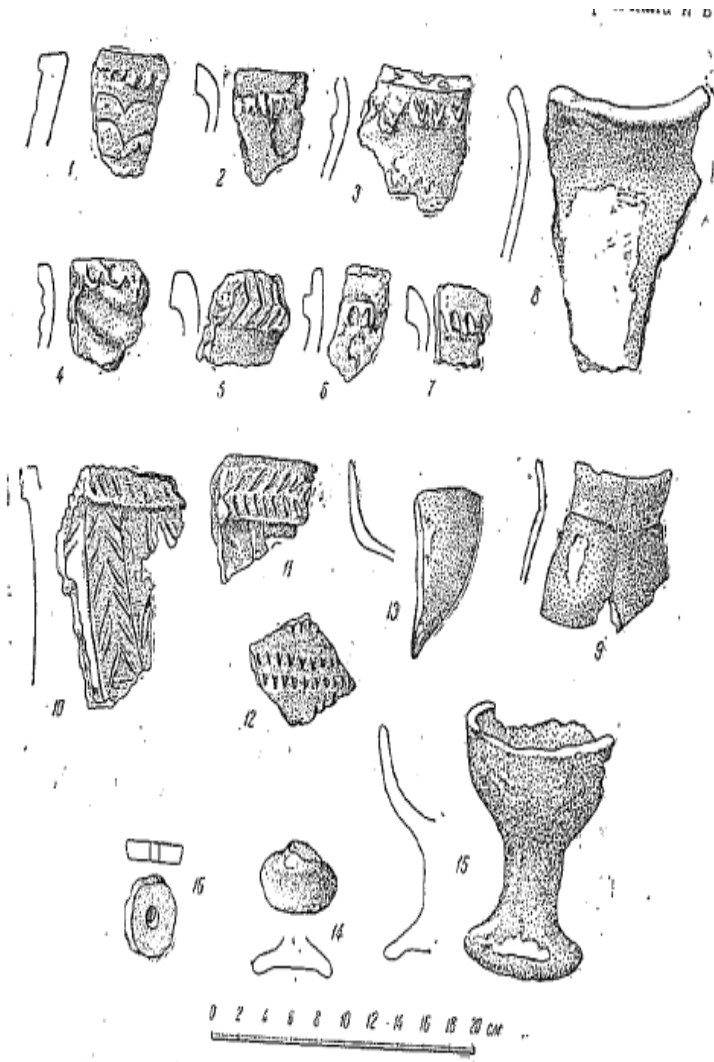
yakındır²⁴ ve bu döneme yakın olan parçalar (.....) antik seramiklere yakın olan parçalara da rastlanır ki, bu da (Şek: 12: 14 – 17, 21, 22, 23, 24) aynı zamanda çok sayıda özellikle Kesken-Kuyuk-Kala’da bulunan çeşitli kapların parçalarıdır. Özellikle, Harezm’in Toprak-Kale (**Teşik-Kala**)²⁵ harabelerinde alt tabakalarında belli bir uslupla yapılmış orta afrigit formların tipik küçük ortafrigid (M.S. 5. ve 7.yy) şeklinde dalgalı ve çizgisel ornamentle (bitkisel süsleme) bezenmiş (şek. 12: 2, 25, 27) pek zengin şekilde temsil edilmiştir .

Nihayet oldukça çok sayıda olan kör kap kacaklarla, humların karıştırıcıları tarafımızdan belirtilen Ortaçağ Harezm tipli, 9. ve 11.yy'lara ait ve Yangı Kent'te zengin bir şekilde temsil edilen (şek. 15: 1-6, 23, 24) çok sayıda kör kapların parçalarıdır; hemen her yerde 10. ve 11. yy'lara ait tipik beyaz mine ile engobe edilip, kenarlandırılmış ve kırmızı kestane resimlerle süslü kapların parçalarına rastlanmaktadır. Ayrıca, Yangı Kentte'te daha geç devirlere ait, çok nâdir buluntularla da karşılaşmak mümkün olmakla beraber, bu tür örneklerle diğer şehirlerde hiç rastlanmamıştır.

Bütün bu buluntular bize şehir sakinlerinin Harezmle yakın iktisadî, kültürel ilişkiler içinde olduklarını ve burada bir miktar Harezm menşeli ahalinin yaşadığını göstermektedir. Zira, buraya Harezm'in seramik eşyalarının taşındığını düşünmek zor görünüyor. Harezm'le olan temasların güçlü olduğunu gösteren bir başka önemli veri ise, Cet-Asar'a özgü dörtgen şeklindeki kerpiçlerin, dikkât çekici şekilde farklı kerpiçlerden ol-

24 С. П. Толстов, Хорезмская экспедиция 1946 г., ИОИФ, 1947, № 2; его же: Джеты-Асар (раннеантичные памятники Куван-Дарьи), СА, XI (в печати)

25 С. П. Толстой, Древний Хорезм, стр. 119, сл., 138 сл.

Resim 14: Kuyok Keskenkala Şehrindeki Keramik Buluntular

ması Harezmi'le olan ilişkiyi göstermektedir. Bununla birlikte, elde ettiğimiz malzemeler şunu söylememize imkân veriyor: bu şehirler aralıksız olarak antik zamanlardan itibaren, hatta en azından miladın başlarından (10. ve 11.yy'lara kadar) varlıklarını korumuşlardır. Burada gerek seramik buluntularına, gerekse plânlara uygun olarak, Yangı Kent tıpkı antik devirlere kadar uzanan fakat 10.yy'da Ortaçağ Harezmi' model alınarak (Harezmi mühendisleri tarafından) yeniden tahkim edilmiş, Bataklık (harabe) şehri'dir. Anlaşıldığı kadarıyla, ayrıca seramik eşyalara bakılacak olursa, burada kalabalık bir Harezmi kolonisi olduğunu da söylemek mümkündür.

Bu üç şehrin hepsinde ve özellikle bu yönden zengin olan Kesken-Kulu Kale'de bulunan seramik malzemenin ekseriyetinin Harezmi seramik mamûlatı ile hiçbir ilişkisi olmamakla, genel olarak mücavir alanların bizce bilinen seramik eşyalarla doğrudan bir paralellik görülmemektedir. Bu oldukça kaba, kalın çeperli, dairesi oldukça ölçsüz, düzensiz pişirilmiş seramik eşyalar kırmızı, boz, sarı ve siyah renklerden oluşmakta ve üzerlerinde zengin rölyeflerle (kabartma) ornament (bitkisel bezeme) süslemeler bulunmaktadır. Bütün bu yabancı seramik eşya topluluğu iki esas tipolojik gruba ayrılır:

Çoğunlukla, hantal, pürüzlü ve esasen **çam ağacı** ornamentle örtülmüş, ucu sivriltilmiş çubukla yapılmış çeşitli ebatlarda kaplar (Şek. 12: 7, 10, 11; şek. 13: 4, 6 ve bşk; şek. 14: 5, 11; şek. 15: 4 ve bşk.)

Bütün bu fragmanlar karşılıklı olarak birbirine geçmekle beraber, çoğu zaman daha iyi yapılmış sonuncu varyant kap kacaklar, kırmızı cilalı olmakla Harezmi'nin antik seramik sanatına daha yakındır. Bu gruba ait bazı eşyalar tiplerinin eskiliğiyle şaşırtmakta, diğer yandan

Resim 15 : Cankent Şehrindeki Keramik Buluntular

ornament ve diğer bir çok yönden geç Tunç Devri seramik eşyaları hatırlatmaktadır. Benzeri başka kapların aşağı Don nehri civarı Simylinsk harabelerinin seramik eşyalarıyla benzer özellikler taşıması, onların tarihinin birinci bin yılın ortaları olarak tarihlendirilmesi, Kuzey Kafkasya'ya özgü kabul edilmiştir.²⁶

İkinci grubu çoğunlukla kaba ve kötü pişirilmiş küpler oluşturmaktadır (çeşitli çanak ve kâseler). Bunlar, profil ve teknik yönden birincilerden farklı olmayıp, ayrıca zengin ornamentlerle bezenmişlerdir. Fakat bu bezemeler, ilk gruptan farklı bir tarza sahiptir.

Eğer eğri çizgilerden mürekkep Minusin deresinin (Tagar'dan Kırgız devrine kadar) uzak ma genel hatlarla taşıdığı benzerlik dikkate alınmazsa, bu ornamentlerin çini eşyalarla doğrudan bir paralelliği yoktur. En yoğun benzerlikler başka malzemelerde bulunmaktadır: M.S. 8.yy'a ait Türk taş sandukalarının üzerindeki nakışlar²⁷ Orta Çağ son Türk ornamentleriyle, günümüz Orta Asya halk sanatları (özellikle Kırgız ve Kazaklar) aplikasyonlarda, işlemlerde,²⁸ demir ve maden malzemelerde,²⁹ Noin-Uladan,³⁰ M.S. 1.yy'a ait Hun dokumalarıyla, milat öncesi Hun elbiselerinin ornamentleriyle, benzerlikler taşır.³¹ Genellikle bu grubun orna-

26 М.И. Артамонов, Средневековые поселения на Н. Дону, Л., 1935, стр. 34, рис. 14, стр. 37, рис. 18 и 19 (особенно 19 - 3 и др.)

27 W. Radloff, Atlas der Altertümer der Mongolei, SPB, 1892, табл. XII, рис. 4 и 6 (особенно последний)

28 Р. Шнейдер, Казакская орнаментика, Сб. «Кзаки», изд. АН СССР, Л., 1927

29 А. Н. Бернштам, Историко-культурное прошлое Сев. Киргизии, Фрунзе, 1943, табл. V, стр. 15-19

30 С. Trever, Excavation in Northern Mongolia., L. 1932, табл. 4.

31 А. Н. Бернштам, Кенкольский могильник, Л., 1940, табл. XXIII (рис. сверху)

mental üslubu, bizi kadim ve özellikle İlk ve Orta Çağ Moğolistanı, Güney Sibirya, Orta Asya, Doğu Avrupa bozkırlarının Türk göçebelerinin etnografya dünyasına, Çin'in Han sülâlesinin sanat ve kültürüyle karşılıklı etkileşim esnasında meydana gelen ornament üslubuna ulaştırır.

Her iki asıl grubun kronolojik yönden kesin bir şekilde tespit edilebilmesi için arkeolojik kazıların yapılması gerekmektedir; ancak genel hatlarıyla bazı temel konuları ortaya koymamız mümkün gözükmektedir. Elbette, bu yine de detaylandırılmaya muhtaçtır:

Birinci grup daha eskiye dayanır. Bunlarda bazı yerli Andronova devri özelliklere rastlanması bir yana bırakılırsa, bunlardan bir kısmı Kangyu-Kuşan tipi kırmızı cilalı antik seramik eşyalarla, Ceti-Asar (Tohar) medeniyetine özgü olan bazı biçimlerin de bunun içinde yer aldığı kuşkusuzdur. Bazı tür benzerlikler, bu ürünleri hiç olmazsa M.S. 1. binyılın ortalarına kadar getirebiliyor.

İkinci grup daha geç bir zamana ait olup, yarım üslup çağrışımları, bu grubu M.S. 8.yy'a ilişkilendirmektedir. Fakat görüldüğü kadarıyla Doğuda, Moğolistan ve Yedisu'da bu benzerlikler bizi zaman itibarıyla miladın başlarına götürmektedir.

Ancak her bir grup seramikçiliğinin bulunma şartları ve teknik özellikleri, bize şunu iddia etmemize imkanı vermektedir: uzun bir süre (hepsi bir arada gelişen Harezmi malzemelerine göre önce Afrikid dönemine, M.S. 5. ve 7. yy'lara rastlamakta) her iki grup bir arada karşılıklı etkileşim içinde bulunmuşlardır.

Kuyuk-Kesken Kale'de bulunan göçebelerin ağaç üzerine yaptıkları oymaları (Şek. 13; 27) hatırlatan, iyi pişirilmiş, pembe renkli, oyma ornamentle süslenmiş

seramik parçalarının Can Kent'te, çok sayıda iyi pişirilmiş geometrik, (bitki) ornamentleriyle bir çeşit rozaslar (Şek. 15; 20; 21) şeklinde preslenmiş büyük küp parçalarına olan benzerliğini özellikle belirtmek gerekir. Bunlardan bir diğeri de, 1939 yılında Kunya-Vaz şehir harabelerinde, Tacikistan'ın Taşoğuz bölgesinin kadim sulama arazilerinde bol miktarda bulunmuş olmakla, muhtemelen Orta Çağa (10. ve 11.yy) aittir. Harezm'in esas bölgesinin seramik sanatında farklı olan Kunya-Vaz bölgesinin bu seramik örneklerini vahanın Kuzey-batı sınırlarındaki Oğuzlara atfetmek gerekir. Böylelikle biz Aral'ın Doğusunda "Bataklık şehir harebelerinde" gelişen medeniyetin ortaya koyduğu üç etnografik akımla karşı karşıya bulunuyoruz:

Hâlâ Tunç Devrine kadar uzanan oldukça arkaik geleneklere dayanan yerli bir medeniyetin varlığı.

Bu yerli medeniyete Moğolistan ve Altayların mücavir bölgelerindeki bozkır Türk (belki de Proto-Türk) gruplarının sanat üslubunun M.S. 1. binyılın, ikinci yarısı boyunca hakim olan güçlü tesiri. Bununla birlikte teknik ve şekil yönünden yerli olan küp (**kap, kacak**) tipleri Doğu Hun-Türk ornament şekillerini de kuşatmaktadır.

Yüksek Orta Asya medeniyetinin her şeyden önce aracısız etkisi Harezm'in daha sonra orta Sır-Derya'nın (Ceti-Asar) yukarıdaki açıklamalara dayanarak tarafımızdan kesin olarak tesbit edilen en önemli tarihi-etnografik sonuçları şudur ki;

a- Aşağı Sır-Derya'nın Yangi-Kent bölgesi şehirleri, kesinlikle medeni yabancılar tarafından kurulmamış, aksine yerli ahalinin kendisi tarafından kurulmuştur. Buralarda ancak bazı çevre-esas olarak Harezm ve kıs-

men Ceti-Asar bölgesi medeniyetine-tesirlerden bahsetmek mümkündür.

b- Yangi-Kent (10. yy.) bölgesi Oğuzları, medeniyet kökleri Tunç Devrinin yerli geleneklerine uzanan en kadim yerli ahalinin torunlarıdır. Bununla beraber şüphesiz bu topluluğun etnogenezine Doğudan gelen herhangi bir kuvvetli unsur, muhtemelen M.S. 1. binyılın ortalarında dâhil olmuştur.

c- Hem proto-Oğuzlar, hem aşağı Sır-Derya Oğuzları gerçekte tam göçebe değildi. Bunlar yarı yerleşik, göçebe bir topluluktular. Nitekim, incelediğimiz meskenlerinin niteliği, yerleşikliğin yanında ağırlıklı olarak hayvancılık (hayvan kemiklerinin çokluğu) ve balıkçılıkla da (meskenlerin bataklık deltada bulunması) meşgul olduklarını göstermektedir. Bunun geçerliliği tarafımızdan toplanıp, incelenen malzemeler ışığında kuşuklara yer bırakmayacak şekilde; el-İdrisî'nin (Belirsiz, fakat önemli bir kaynağa dayanan ve Oğuz ülkesinin lokalizasyona bakıldığında 11.yy'ın ilk yarısına aittir) Oğuz şehirlerinin çiftçilik ve ziraatle uğraştıklarından bahsettiği metinler, bu kanaatimizi oldukça güçlendirmektedir. Demek ki, 10. ve 11.yy kaynaklarında Oğuz adıyla zikredilen Sır-Derya Türk uruklarının ekonomik yapısını, yarı yerleşik bir hayat içerisinde hayvancılık, balıkçılık ve tarım ekonomisi teşkil ediyordu. Oğuzlar için bu hayat tarzı son derece geleneksel olup, antik devirlere veya Tunç Devrine kadar uzanmaktadır. Oğuz şehirlerinin plânlanması (evler topluluğu) 10. ve 11.yy kadar Harezm'in antik şehir ve köylerinin plânlanmasında intikal eden arkaik topluluk-kabile geleneklerinin bakiyeleri olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, son tahlilde bu 5. ve 6.yy'ları geçmiyor.³²

32 С. П. Толстой, Древний Хорезм, стр. 92 сл., 120 сл.

“Balık” (Şehir) ve “Balık” (Hayvan)

En eski Türk metinlerinde (M.S. 8.yy Orhon yazıtları) şehir anlamına gelen bir kelimeye rastlıyoruz: “balık”. Üstelik çok ilginç bir metinde. Yazıttaki ifadeler, İltiş Kağanın onyedî askerle, derin bir bunalım içinde bulunan Hakanlık hâkimiyetini tesis etmek için nasıl mücadele ettiğini. Müellif şöyle der: “[İltiş] baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler (Balyqdaqy) dağa çıkmış, dağdakiler inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.”

Balık-dağı (Balyqdaqy) kelimesi hakkında mütercimlerin şüphesi yok görünüyor: V. Radloff ‘da bunu Staoltebewohner³³ gibi tercüme ederken, P. Melioransky ise kelimeyi “şehir halkı” olarak okuyor.³⁴ Gerçekten de “balık” (balyq) kelimesi Türk dillerinde şehir anlamında kullanılmakla, beraber, ekseriyetle “balık” yerini Farsça “şehir” veya Arapça “kal’a” kelimelerini tercih etmişlerdir. Biz bu kelimeye (𐰚𐰇𐰏) Köl-Tigin’in Oğuzlarla olan savaş tasvirlerinden birinde; “*Bir yılda beş defa savaştık. İlk önce Toğu şehrinde (balıkda) savaştık*” şeklinde kullanırken, aynı kelimeye (baluktaku) Kül-

33 AIM, I, стр. 9

34 ЗВО, XII, стр. 66-67 отдельного оттиска; см. ниже, примечание 93

Tigin'in Oğuzlara karşı hemen her yıl girdiği diğer savaşlara ait ibarelerde bu kelimeyle yeniden karşılaşıyoruz: *“Beşinci olarak Ezgenti-Kadız'da Oğuzlara savaştık. Köl-Tigin az yağız atına binip hücum etti. İki eri mızrakladı, fakat balıqa (şehre) gitmedi”*.

Nihayet (...28, 11-28, 26) daha sonraları daha iyi tanıyacağımız *“Beş-balık”* (Beş şehir) şehir adına rastlıyoruz. Kâşgarlı Mahmud'a³⁵ göre *“balyq”* (بَلِيقُ), putperestler ve Uygurların dilinde *“kale”* (الْحِصْنُ), *“şehir”* (الْمَدِينَةُ) anlamına gelmektedir. Radloff'un neşrettiği Uygur yazma metinlerinde bu kelimeye açık olarak sık sık aynı anlamda rastlanmaktadır.³⁶

Bizi ilgilendiren *“şehir”* anlamına gelen *“balık”* sözünün, Hazar dilinde de kaydedilmiş olmasıdır. Ben burada, İtil'in Doğu mansıbının muammalı adını kastediyorum ki, Arap ve Fars müelliflerinin yazılarında şu şekilde geçmektedir: İbn Hurdadbi, El-Garmi, İbn Rüşd, Gardizi, İbn Fakih, El-Bekri³⁷. Markvart,³⁸ İbn Rüşd üzerinden rekonstruksiyon ederek *“hanbalık”* olarak okuduğu kelime konusunda Hartmann ile ihtilafa düşmektedir. İbn Rüşd'nun yazdığı *“hanbalık”* (Han şehri) olarak görülür. A. Y. Yakubovski de kelimeyi bu şekilde okuma taraftarıdır.³⁹ Fakat, onun Hartmann'ın itirazıyla, Markvart'ın iddiası arasındaki ihtilaftan haberdar değildir. Bize göre bu itiraz oldukça önemlidir, zira bize göre *“Han”* sözünde *“elif”*in olmaması

35 MK, I, 317, 3.

36 USD, стр. 12, 26, 52, 88, 95, 97, 102, 115. Varilon şehrinin Manikheysko-Uygur metinlerinde anılması oldukça ilginçtir (95).

37 См. Marquart, Streifzüge, p, 270; Komanen, p, 70-71; Hist. Glossen, p, 195.

38 Marquart, Komanen, p, 71.

39 Aynı yer, прим. 1.

imkânsız görünmektedir ve Hazarlarda bunun bir unvan olduğu zayıf bir ihtimâldir.

Kendi kanaatim olarak belirtmeliyim ki “Kral Yusuf’un mektubuna” göre Doğu şehrinde “han” değil, onun “hanım”ı kraliçe yaşamaktaydı. Buna dayanarak ben bu kelimenin “*hatun-balıq*”, “*hatun-balyq*” (kraliçenin şehri) olarak okunması gerektiği kanaatindeyim. Zira, kelimenin bu şekilde okunuşu şüphesiz daha doğru olmalıdır.

Aynı kelimeye Moğol dilinde “*Balyasun/Balgasun*”⁴⁰ (şehir) şeklinde rastlıyoruz. Türk dilinde “*balyq*”, Pekin şehrinin adında “*Han-balıq*” şeklinde tezahür etmektedir (Yuan döneminde). (Karşılaştırma için, Bknz., Balasagun’a Moğolların “*Ho-balıq*”, hoş şehir demesi). Bizi ilgilendiren kelimenin anlamını kavramak açısından şuna dikkât etmek gerekiyor ki, eski Türkçe’de “*balyq* – şehir”in umumî Türkçe’de “*balyq* – balık” (deniz hayvanı) sinonimi olmasıdır. İncelediğimiz Türk dillerinin hepsinde canlı olan adlardan sıfat türeten *-lyq* (*bal+lyq* – *balyq*, karşılaştır: Yukarıda *balyq* + *ga* – *balyqa*) eki kolayca ayrılmaktadır. Böylece her iki kelime de “*bal*” kökünden, ona biz başka eklerle; “çamur”, “bataklık”, “balçık” anlamında bir çok Türkçe sözcüğe rastlamaktayız. Meselâ, Osmanlı Türkçesinde “*bal+cuq*”, Nogayca da hemen hemen aynı, Çağatayca’da “*balcyq*”, Kazakça’da “*balsyq*” (Moskova’da, Bataklık bölgesinde yerleşen Balçuk’un adı da buradan gelmekte), Altayca’da “*balgas*” ve bundan türeme Tatarca’da “*balcarag*” (yağmurlu, kötü hava), Kırgızca’da “*balsaksu*” (su çulluğu), Kazakça’da “*balsuraumak*” (kirlenmek); Altayca’da “*balyastu*” (kirli), Kazakça “*balgas*” (batak-

40 A. Ю. Якубовский, О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX-X вв., ИОИФ, 1946, № 5, стр. 464

lıkta tümsekler anlamında, buradan Balkaş gölünün adı). Şimdi biz 1912-1921 yıllarında Bulgar dil âlimi Prof. S. Mladenov ile son zamanlar N. S. Derjavin'in⁴¹ tetkikleriyle, çoktan beri dilcilerin dikkâtini çeken pek çok Avrupa ve Asya dillerindeki paralelliğin geniş da-iresine düşmekteyiz. Ezcümle; Rusça, “*bal-ka*”- dere; Slavca, “*bla-to*”; Rusça, “*bolo-to*”; Arnavutça, “*bal-te*” – çamur, bataklık; Rusça - Slavca, “*bara*” – bataklık; Bulgarca, “*bara*” – su birikintisi, bataklık, hendek, nehir ya-tağı; Slovakça “*bara*” – su birikintisi, bataklık vs.

Prof. Mladenov'un tesbitlerine göre, Hint-Avrupa dillerinin yarısından fazlasında çok sayıda en eski Hint-Avrupa kökenli “*ber*” kelimesi mevcut olmakla, bu kelime su, akar su, sel, nehir, çamurlu su, bataklık suyu, sulu çamur, çamur vs. anlamında kullanılmıştır.⁴²

Bununla beraber Derjavin, Trakların dillerinde (Bu diller, Massagetlerin diliyle ilişkilidir)⁴³ kökün bitim-lerinde meşhur yer adlarının *peral/para* köküyle (muhtemelen şehir, köy anlamlarına gelen) değiştirildiğini tesbit etmiştir.⁴⁴

Hint-Avrupa ve Ural-Altay dillerinde aynı anlamda değişen *bal/bar* (par/per) kökünün geniş yayılımı bu kö-kün oldukça eski olduğunu göstermektedir. Ancak, bu-nun yayılması Hint-Avrupa sisteminin teşekkülünden⁴⁵

41 Мукаддимат ал-Адаб, I-II, М. – Л., 1938, стр. 49, 110 – 111, рис. 433. Mevcut ifadelerden aynı zamanda “saray”, “kale”, özellikle “balçık/kil kale” anlamı da çıkar. Muhtemelen bu, Moğol şekliyle Kara-hanid ve Kara-Çin dönemlerindeki baş şehrin Balasagun is-miyle ilgili olmalıdır.

42 Н. С. Державин, История Болгарии, т. I, стр. 80-82

43 Цит. по Н. С. Державину, Указ. соч., стр. 81

44 См. С. П. Толстов, Древний Хорезм, стр. 194, 199 сл., 238 сл.

45 Н. С. Державин, Цит. соч., стр. 75. Kökünün saygınlığını, pur Hind ve İran toponomik diğer bir söyleyiş tarzıyla kıyaslayınız.

önce meydana gelmiş ve en erken son Neolitik Çağa, yâni M.Ö. 3. ve 2. binyılın başlarına tarihlenebilir. Bu tarihin kadimliği, bizi ilgilendiren kökün eskiliğini tespit etmek, su ile ilgili çeşitli olayların ve ilk önce bataklık, su birikintisi, durgun su ve her şeyden önce şehir anlamına gelen *bal/bar* gövdesinin manâsını açık bir biçimde ortaya koymak için önemlidir. Eğer meseleye daha yakından bakılır ve Türklerin bilâvasıta selefleri olan Hunların dilleri söz konusu olduğunda–onların dillerini kadim müelliflerin verdiği bilgilerden ve Macar dilindeki eski Türkçe alıntılardan öğreniriz. Biz bunu “war/wal” kelimelerinin kökünde aramamız gerekir ve bizim açımızdan çok önemli olan *nehir* ile *şehir* anlamlarının değişilirliğini görürüz. Jordanes’in verdiği malûmata göre Hunlar, Pannonia’dan kovulduklarında, onların küçük bir kısmı (...*eas partes Scythiae peteret, quae Danapri amnis fluenta praetermeant, quae lingua sua Hunnivar appellant*) Dinyeper havalisine yerleşmişlerdir. Demek ki, Hun dilinde “Dnepr”-Hunnivar olarak adlandırılıyordu ki, bu açıkça, “Hun nehri” anlamına gelmektedir. (S. Keza diyor ki, “fluuzio Hun vocato”).⁴⁶ Buradan Hunca *war-nehir*⁴⁷ (Macarca yahut Peçenekçe *Dnepra-Varuh* denilmesini karşılaştırın. Konstantin Bagryanorad βαρούκ diyor).⁴⁸ Bununla birlikte Macar salnameciler bizim için Attila’nın Pannonia’daki eski başkentinin ismini saklamışlardır: Buduvar (Buduvar,

Keza, Yunanca polis, şehir demek.

46 Kıyaslayınız: Е. Кричевского КСИИМК’deki makalesini, IV, стр, 6, сл., н КСИЭ’deki, I, стр, 12 makalenin ile, А. Д. Удальцова в КСИЭ’deki, I, стр, 14, сл. makalesiyle mukayese ediniz.

47 S. de Keza, II, 1. ed. Endlicher, 102

48 Ср. Н. И. Ашмарин, Болгары и чувашы, ИОАИЭ, XVIII, 1902, стр, 51, sol, Hunların war – nehir ile Çuvaşların вар–vadi yakınlaştırıldığı kısım.

et a teothonicis Ecilburgum vocatur).⁴⁹ Fakat şunu belirtmeliyiz ki, Anonimus'un bildirdiğine göre, Attila'ya atfedilen istihkâmların harabeleri, "*per linguam hungaricam nunc dicitur Buduvar*", (yâni Anonimus zamanı, 13. yy) Macarlar bu harabeleri böyle adlandırıyorlardı.

Gerçekten Macarca'da bugün şehre "*varos*" (varoş) denmekte ve bu terim eski Macar dilinde de mevcuttur. Meselâ, Hak (Chak) kabilesinin lideri Zobole, Pannonia'nın istilâ edildiği devirde (9.yy) kale inşa edip, onu Hakvara (Chakwara)⁵⁰ olarak adlandırır. Ancak, Roma Papa'sı II. Yevgeni'nin emrinde (826 yılına ait, yeni Macar istilâsından önce) Anno adlı Vetvar (metinde Vetuar)⁵¹ şehrinin psikoposu anılır. Demek ki "*war*" kelimesi "*şehir*" olduğu gibi, muhtemelen yukarıda adı geçen Pannonia'nın toponomik terimlerinin büyük bir kısmı da menşe bakımından Macarlardan önceki devre, yani Avarlara ve daha doğrusu Hunlara aittir. Yeni Macarca "*varoş*" kelimesi de Hun devrine atfedilmelidir.

Bununla ilgili olarak Aral boyu Oğuzlarının menşei ile doğrudan irtibat kuran Eftalit dili yadigârlarına müracaat etmek oldukça ilginçtir. Markvart'ın, ölümünden sonra basılan "*Wehrot und Arang*" adlı eserinde Kunduz yakınlarında lokalize ettiği Warwaliz" (Malalidj-⁵² ⁵³ *ولوا - وروايز*) şehrinin adını ilginç bir şekilde tahlil eder ki, el-Birunî'ye göre burası, "*Toharistan'ın başkent*ti olup, eski zamanlarda Eftalitlerin hükümdarlık şeh-

49 DAI, XXXVIII.

50 Anonymus, I, ed. Endlicher, 3

51 S. de Keza, II, ed. Endlicher, 103

52 "Fejer. Codex. Diplom", I. 158, Цит. по Hunfalvy, Ethnographie von Ungarn, 197, также прим. 325, на стр. 409.

53 J. Marquart, *Wehrot und Arang*, Leiden, 1938, p, 43-45.

ri olmuştur.” *ولولع و هي قصبة طخارستان مملكة الهياطلة في القديم* Markvart bunu Ermeni coğrafyacıların Warcan-Warican’ıyla karşılaştırılır.⁵⁴ Markvart’a göre bu isim onun restore ettiği ve Eftalitlerin kendi kendilerini adlandırdıkları “war” menşelidir. (Çince, 渦 –kurala uygun Çince, “war” hecesinin karşılığı olup, şimdiki okunuşu Hoa);⁵⁵ Markvart, “Eftalit isminin, hâkim boyun adı”⁵⁶ olduğunu ve restore çalışmaları sonucu Eftalit hükümdarlarının adını çıkarıyor: Waric.⁵⁷

Fakat burada bütün ayrıntılarda Markvart’ın peşinden gitmek pek mümkün görünmüyor. Özellikle onun “warwaliz” üzerinde yürüttüğü fikre katılmıyoruz. Bizce burada iki yahut benzer başka kelimenin birleşmesi söz konusudur: *war*, boyun adı ve *waliz* (-wariz) “şehir” anlamında-bu bize artık Macar ve Huncadan (Avarca) malûmdur. Burada, şöyle bir soru sormak gerekmektedir: “*waliz*”–de, tetkik ettiğimiz “*balyq*”-un prototipini görmek mümkün değil mi? Böylelikle aşağıdaki sonuçlara ulaşmak mümkün olabilir:

Hem akan, hem de durgun, bataklık su birikintisini belirten *bal/bar* kelimesinin kökeni çok eski devirlere, (en azından Neolitik//Kalkolitik devirler) M.Ö. 3. ve 2. binlere ait olup, aynı şekilde kadim, “şehir” anlamına gelen *par/per/pur*, su yanında yerleşik mesken

54 Бируни, Канон Масудикус у Абу-л-Фида, 473, ed. Reinauld, II, 207

55 Özellikle şuna dikkat etmekte fayda var: Markvart’ın iddiasına göre muhtemel Afgan diline Eftalit dilinden geçme olarak bugüne kadar *wala//wara* – kanal, nehir – kelimesi kalmış olabilir (Marquart, Op. cit., S. 82)

56 Op. cit., p. 45

57 Aynı yer. Kanaatime göre bu doğru olmasa gerek. Eğer Markvart’ın bu hiyeroglifi yorumlaması doğruysa, bu ismin iki bölgeden (Fratriy?) Feofilakt Simokatta’nın “güya avar” veya Uar (Ouar) olmalı. Eftalit isimleri için Eski Horezm çalışmamızın 275. sayfasına bakılabilir.

Hun dilleriyle, ezcümle Eftalit dilinde; war (waruh) – nehir; war (waliz) – şehir anlam değişimleriyle karışımıza çıkar, Türk-Moğol dillerinde ise, “*bal*” kökenli “*balyq*” – şehir ve *balyq* – balık (hayvan) asıl mânası “*bataklık*” olan değişimiyle karışımıza çıkar

Böylece görüyoruz ki, kadim Neolitik devire kadar uzanan değişme sonucunda Türk dillerinde nisbeten genç bir ön ek ile şekillenen şehir – balık paralelliği oluşur. Bu vesileyle hatırlatmak oldukça ilginç olacaktır ki, Yakutlar, göllerin kenarlarında yaşayan, hayvancılıkla uğraşmayan veya az uğraşan (özellikle at üretimiyle; “yayalar”, “atlılara karşı duruyor”) balıkçı topluluklara, “yaya Yakutları”, balıkçılara ise “baltisit” olarak adlandırılırlar.⁵⁸

Merkezi Asya’da hayvancılık uğraşan topluluklardan erken dönemlerde ayrılmış olan Yakutların ekonomisi tipik olarak sabit meskenli, çoban ve balıkçı ekonomisidir. Uzak Kuzeydoğuda Yakutların ve Güneydoğuda Karakalpakların iktisadi yapıları, Orta Asya çoban halklarının hepsinin geçtiği iktisadî tekâmülün belli bir aşamasında kalmış, canlı etnografik izleri taşır. Şehirli yerleşik hayat tarzını yarı göçebe ziraat, hayvancılık ve delta bölgesi balıkçılıkla birleştiren bu kompleks iktisadî yapı, bizim abidelerle zikredilen bilavasita eşzamanlı ve tarihle ilgili olan paralelliği 10.yy Arap ve Yahudi kaynaklarında yeterince aydınlatılan Hazar ekonomisidir. Şimdi müsaadenizle bahsettiğimiz delil ve olguların tarihini anlamlandırmaya çalışalım:

Muhtelif sistemlere dâhil birkaç dilde bizi ilgilendiren kökenin “su” (aslı durgun), “bataklık”, “göl” ve “şehir” anlamlarıyla bağdaşması, kadim Neolitik ve Tunç Devri yerleşiklerinin balıkçılık faaliyetleriyle

58 Aynı yer, s, 147

(başlıcaları göl şartlarında mukim olan Tatarlardır) ilgili olduğunu düşündürmektedir. Bu durum, elimizde bulunan arkeolojik malzemeler ve ona uygun etnografik olgularla tam olarak tasdik edilebilir.⁵⁹

“Su”yun temelinde, nisbeten genç, “balıq – şehir” ve “balıq – balık” değişiminin meydana gelmesinde Türk dillerinin teşekkül devrinde- ki, bu muhtemelen miladın 1. binyılının ortalarına denk gelmekte-⁶⁰ balıkçılığın göl ve bataklık şartlarında hayatla bağdaşmasının rolü vardır. Bu durum, burada bizim neşrettiğimiz arkeolojik ve etnografik malzemeyle de uygunluk taşımaktadır.

59 С. А. Токарев, Общественный строй якутов XVII-XVIII вв., Якутск, 1945, стр. 171-174

60 С. П. Толстов, Древний Хорезм, стр. 59 сл.

Türklerden Önce Aral Boyu Sahası ve Oğuz Kağan Efsanesi

Abideler (Orhun Abideleri) bizi üzerinde hayatın sürekliliğine dair vardığımız sonuç, hiç olmazsa milad öncesinde Yangı-Kent bölgesi ve Oğuz şehirlerinin Arap kaynakları tarafından haberdar edileceğimiz zamana kadar sözkonusu edilen Aral boyunun Oğuz devrinden önceki tarihine başvurmak zorunda bırakmaktadır.

Kadim Doğu Aral boyu sahasının tarihi coğrafyasını araştıran müelliflerin ekserisi Çin kaynaklarının Yansay (Yenisey) (sonraları Alanya, daha sonra Sude) bölgesinin asıl merkezini burada lokalize etme taraftarıdır- lar.⁶¹ Bu hususta ben, Çin kaynaklarının Yansay adıyla Aral denizine yakın sahanın kastedildiğine dair V. V. Bartold'un tahmininin doğru olduğunu sanmıyorum. Çin tarih literatüründen anlaşıldığı kadarıyla Çinlilerin, Yansay adıyla Sir-Derya ve Harezmi'den itibaren ön

61 А.Н. Бернштам, СЭ, VI-VII, 1947. См. также ниже примечание 93

Kafkasya'ya⁶² kadar bütün saha ve göçebe konaklarının her bir bölgesini kastettikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte hiç kuşkusuz bu sahada Çinlilerin kesin ve açık bir şekilde tanıdıkları bölge, Aral'ın Doğu ve Kuzey sahilleridir. Çinlilerin "sahilsiz deniz", "Kuzey" ve "Batı Denizi"nden kastettikleri yerin neresi olduğu konusunda ise Hirt ve Bartold'la hemfikiriz. Keza, bu tabirler öncelikle Aral denizi hakkında olmak hasebiyle, burada müellifler haklıdır ama hemen belirtmek gerekir ki, Çinliler birçok durumda Hazar Denizi hakkında kendi muğlak bilgilerini de Aral'la karıştırmaktadırlar; tıpkı antik dönem müelliflerinin Hazar ve Aral'ı karıştırmaları gibi. Kuvvetle muhtemeldir ki, "sahilsiz deniz", Avesta ve Pehlevî metinlerinde "Vururaş Denizi" şeklinde geçen İran teriminin sadece tercümesi olup, müelliflerin çoğu tarafından Aral'ı kastetmek üzere kullanılmıştır. Bununla ilgili olarak Bey-şi'deki, Sude-Yansay olaylarına dair haberleri büyük ihtimalle Aral'ın Kuzeydoğu kıyılarına odaklamak gerekmektedir. Bey-şi'nin müelliflerinin Batı memleketleri hakkındaki malûmatı coğrafi bakımdan Çin'in Batıdaki aktif siyasî faaliyetleri devrinde yazan daha erken ve sonraki dönem müelliflerinin bilgileriyle mukayese edildiğinde oldukça sınırlıdır. Bey-şi'den öğrendiğimize göre, "Bir zamanlar Hunlar Sude hakimini öldürüp, onun topraklarını zaptettiler. Bundan sonraki hakim, artık dördüncü nesle aittir."⁶³

Inostrantsev ve Aristov, Hun hakimiyet dönemini Sude'den Çin'e gelen elçilik heyetinin gelişini 440 yılına

62 В. Бартольд, Сведения об Аральском море, 1902, стр. 20, сл.; его же, Туркмения, I, стр. 7

63 См. С. П. Толстов, Древний Хорезм, стр. 20

tarihlendirmektedirler.⁶⁴ Bu durumda Hunların Sude bölgesini işgâl etmelerini bundan 75-100 yıl önceki bir zamana, yâni 4.yy'ın ortasına-Hunların Avrupa'da görünmesinden az önceye – tarihlendirmek gerekir.

Yukarıda Sude memleketinden 440 yılında Çin sarayına gelen sefaret heyeti (Sude'nin elçisiyle beraber gelen “Kuca, Kâşgar, Usun, Yieban, Sanşan, Karaşar, Cesi” gibi Doğu Türkistan'ın küçük devletleri ve Orta Asya'nın Kuzeydoğu bölgelerinin temsilcileri de zikredilir) hakkında verdiğimiz bilgi Inostrantsev'in fikrine aykırı olarak Sude'nin Hazar denizinin Kuzeyde yerleşme ihtimaline pek imkân vermiyor. 440 yılı, Doğu Avrupa'da Attila'nın Hun İmparatorluğunun yükseliş zamanıdır ve elçisinin Merkezî Asya'nın küçük hükümdarlarının listesinin sonunda adı geçen küçük Hun ile, büyük fatihle (Atilla) aynıyet teşkil etmesi tarih bakımından imkânsızsa, Doğu Avrupa'da Attila'dan bağımsız bir Hun devletlerinin olabileceğini ve onların Çin'le ilişkilerini düşünmek de imkânsızdır. Çünkü bildiğimiz kadarıyla bu dönemde Çin, siyasi çöküş halinde ve bu kadar uzak ülkeleri pek az ilgilendirirdi. Bey-şi'de geçen Huni, 468 yılında Firuz tarafından mağlup edilmiş, Orta Asya “Kidarit Hunlarının” kralı olma ihtimali de kuvvetle muhtemeldir. (Markvart'a göre bu kralın adı “Kuhka” olarak değil, Kun-han olarak okunmalıdır. Yâni Hunların, Eftalitlerin Hanı).⁶⁵

Bununla ilgili olarak Kidaritlerin adını tahlil etmek de oldukça ilginç olacaktır. Kaynaklar, adet olduğu üzere bu adın barbar devlet kurucusu olan kralın adın-

64 Собр. свед. III, стр, 166

65 К. Иностранцев, Хунну и гунны, Л., 1926, стр. 100; Аристов, Заметки об этническом составе тюркских племён, ЖС, 1896, III, IV, стр, 293.

dan geldiğini kaydetmelerine rağmen, bu isimli tarihi bir şahsiyet hiçbir yerde zikredilmemektedir.⁶⁶ Zerch ve Veselovki'nin bu konuda ileri sürdükleri ihtimal bize daha inandırıcı gelmektedir. Bu âlimler, "Kidarit" adını, Amu-Derya'nın aşağı deltasının Doğu kısmıyla "Kerder" veyahut "Kurder" adıyla ilişkilendirerek, Kazak kabilelerinden olan "Kerderi de (Küçük Orta) "Kidarit" etnoniminin izini görmüşlerdir.

Hatırlamak gerekir ki, Yakuta'a göre "Kerder", Harezmi bölgesinde veya Türklerin bölgesiyle hudutdaş olan sahada bir yerde bulunmaktadır. Oranın dili ne Harezmî, ne de Türkçedir. Onların sahalarında birçok köy olup, sürüleri ve hayvanları mevcuttur; fakat menfur insanlardır".⁶⁷ Buradan hareketle, Hun – Kidarit (Eftalit) dilinin bakiyesini düşünmek mümkündür. Bununla ilgili olarak Mesudi'ye göre (öl. 956), 9.yy'ın sonlarında Türk boylarının Avrupa'ya hareket etmelerinin sebebi, "bir yandan dört Türk uruğunun (Becenek, Becene, Backert, ve Noukerd), diğer yandan Oğuzlar, Karluklar ve Kimekler arasında Gürgeç denizi yakınlarında meydana gelen savaştır"⁶⁸ İlk iki isim, Peçeneklerin adının değişik şekilleridir. Üçüncü isim olan Başkurd-Magyarların (Macar) adıdır. Dördüncünün adı ise, yukarıdaki ifadelerimizin ışığı altında oldukça ilginç bir sesi vardır: onun ikinci kısmı "Kerder" adıyla aynıdır (çoğul eki –r olmadan). Birinci kısmı ise şüphesiz-İran *pai-noviy* demektir. Eğer biz Kert – Kerdi / "şehir" te-

66 Собр. свед. III, стр, 137

67 Marquart, Komanen, p, 70

68 Ср. Н. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.–Л., 1941, стр, 38-48; Burada yazar fazla eleştiri yapmadan kaynakları vermekle yetiniyor.

riminin (buradan Rusça gorad)⁶⁹ kadim Hint – Avrupa kökenlerinden birini oluşturduğunu hatırlarsak şunu söyleyebiliriz; New-Kerde’de “Yeni-şehir”in arkaik-kadim Hint-Avrupalı Sarmat ve Alan şeklini görürüz. Bu, ismin Eftalit şeklinden farklıdır. Bu terim hem anlam, hem terkip yönünden Rusçadaki “Novgorod”un aynısıdır. Bu kelimeye sonraları “yeni kent” adıyla, onun Farsça ve Arapça karşılıklarında rastlarız. Bunlar, bu kadim terimin semantik canlılığına işaret eden örneklerdendir. Böylelikle “Naukerde”, Yeni kentliler demektir. Onlar, 9.yy’larda Peçenek, Başkurtlar –Mad-yarlarla ittifak edip, Oğuzlar, Karluklar ve Kimeklere karşı mücadele içine girmişlerdir.

Aşağıda bu konuya yeniden değineceğiz. Öyle zannediyor ve düşünüyorum ki, hakikate daha yakın olmak ihtimaliyle şöyle bir tesbitte bulunabiliriz: Bey-şi’nin vermiş olduğu malûmat Aral boyu sahasının Doğu bölgelerine ilişkindir. Burada miladın 4.yy’ının ortalarına yakın zamanda, Orta Asya’nın Kuzeydoğu hudutlarından gelen topluluklar, Batı Hunlarının bir kolu olan yerli kadim Sarmat-Alan kabilelerini tâbi durumuna sokup, Hun Kidaritlerinin karışık barbar Alan-Hun devletinin temelini atmışlardır. Bu devlet “Kerder ülkesi” (şehirler ülkesi) adını, kadim Amu-Derya ve Sir-Derya’nın deltasında yerleşen balıkçı ve çiftçilerin müstahkem memleketinden almıştır. Yine kuvvetle muhtemeldir ki tarihi aşamalarda Aral boyu “Novgorod” – Waukerde “Yeni Kent” Hun Kidaritlerin “şehirler ülkesinin” başkenti olmuştur. Bununla beraber bu isim, başlangıçta daha büyük görünen kadim bir yerleşime, Kesken-Kuyuk Kaleye ait olup, 10.yy’a yakın

69 P. Lerch, Khiva oder Kharesm, СПб, 1873, с. 30

zamanlarda, modernize edilmiş Yeni Kent Kalesi'ne intikal etmiştir. 10. ve 11.yy müellifleri için bu ismin tazeligi bununla izah edilebilir.

Bütün bu bilgilerin ışığında Bizanslıların 6.yy Hun-Eftalitlerin, 5.yy Kidaritlerinin halef ve torunlarının, hayat tarzları hakkında verdikleri bilgileri yeni şekilde anlamak mümkündür. Bilindiği gibi Kayserili Prokopius, Eftalitler hakkında şöyle demektedir: “Onlar, Hun kavimleri gibi göçebe olmayıp, kadim devirlerden beri münbit memleketlerde meskundurlar”⁷⁰ II. Justin ile Türk elçisinin buluşmasını aktaran Protektor Menander ise şöyle demektedir; “İmparator II. Justin, Türkler tarafından fethedilen Eftalitlerle, onların hayat tarzına dair sorduğu sorulara elçi şöyle cevap vermiştir: - Onlar şehir ehlidirler”⁷¹ Eftalitlerin en eski şehirlerinin Maveräünnehir’de değil, “bataklık şehirleri” olarak belirttiğimiz bölgede görmek mümkündür. Zira, Prokopius ve Menander’in vermiş oldukları bu bilgilerin Maveräünnehir’den gelen Eftalitlere ait olması ihtimali oldukça zayıftır. Vaktiyle İ. Biçurin,⁷² Oğuzların efsanevi destan kahramanı olan Oğuz Kağan’ın⁷³ epik biyografisi ile, Çin kaynaklarının (Tsyhan Han-şu) Hun İmparatorluğunun kurucusu (M.Ö. 3.yy’ın sonu) Mete’nin biyografisinde ortaya koydukları birçok tafsilatlı bilgi (Babasına karşı ayaklanmada, babasının savaşta öldürülmesi, seferlerinin istikameti ve sürekliliği) hayret

70 Н. Веселовский, Очерк историко-географ. сведений о Хифинском ханстве, СПб., 1877, стр. 13.

71 Якут, изд. Wüstenfeld, IV, 257; МИТТ, I, стр. 431

72 Marquart, Цит. соч., стр. 26. Daha ayrıntılı bilgi için Streifzüge çalışmasında s. 60 bakınız.

73 Ср. Н. С. Державин. Из истории древнеславянского города, ВДИ, 1940, № 3-4, стр. 147-149, ve de Н. Я. Мapp, Избр. работы, V, стр. 508

edici derecede benzerliğe dikkat çekmektedir. Son zamanlarda bu benzerliği A. H. Bernştam farklı bir bakışla yeniden incelemiş ve değerlendirmiştir.⁷⁴

Oğuz Kağan efsanesi totem yönden (Oğuz/öküz) bizi Hunların totemik dünyasına götürür.⁷⁵ Bildiğimiz üzere eski Aral boyu kavimlerinin (Massagetlerin) baş totemi at'tır.⁷⁶

Oğuzlar ve Oğuz jenealojik geleneğini kabûl eden Türkmenler, 11.yy'dan, 20.yy'a kadar, eski 24 boy bölümlenmesini muhafaza etmişlerdir. Burada, Kâşgarlı Mahmud'un (11.yy), Reşideddin (14.yy) ve çağdaş müverrihlerden G. J. Karpov'un 24 Oğuz – Türkmen boyunun mukayeseli tablosunu veriyoruz.

74 Прокопий, перев. Дестуниса, СПб., 1862, стр, 13

75 Fr. Hist. Graec., IV, стр, 222

76 Собр. свед., I (1851), стр, 26

Oğuz Şehirleri			
XI YY	XIV YY	XIX YY (Karpov)	
1- Kınık	1- Kınık	1- Salır	Avşar (Dodurga, Karkın) Bayat (Bayat) Yazır (Teke) Emreli (Yomut) İğdir (Çaudor) Dodurga
2- Kayıg	2- Kayı	2- Emrsli	
3- Bayundur	3- Bayundur	3- Alieli ****	
4- İva (Yive)	4- Yive	4- Çaudor	
5- Salur	5- Salur	5- Karkın	
6- Afşar	6- Avşar	(Karki)	
7- Begtili	7- Begdili	6- Teke	
8- Byukdyuz	8- Buyukdyuz	7- Ersari	
9- Bayat	9- Bayat	8- Sarık	
10- Yazır	10- Yazır	9- Yomut	
11- Eymür	11- Eymyür	10- Goklan	Dodurga (Ebul Gazi - Yazır)
12- Kara-Buy-ulyuk	12- Kara-Evli	11- Olam	
13- Alka-Buy-ulyuk	13- Alkır-evli	12- Karadaşlı	
14- İgder	14- Yigder	13- Agar	
15- Ürekir	15- Ürekir	14- Arvaçı	
16- Tuturga	16- Dudurga	15- Eski	
17- Ula-Yontlug	17- Ulayontlug	16- Kenkçi	
18- Tyuğker	18- Dyuğker	17- Sunça-ili	
19- Peçenek	19- Bidjnek	18- Nuhurli	
20- Çavuldar	20- Çavuldur	19- Murça-ili	
21- Çepni	21- Çebni	20- Seyd	
22- Çarukluk	22- Yayırılı	21- Hodja	
23- Haladc I	23- Karık	22- Şih	
24- Haladc II	24- Karkın	23- Mahdum	
		24- Ata	

Görüleceği üzere her birinde tekrar edilen 24 boy tasnifi suni özelliktedir. Kâşgarlı Mahmud sadece 22 boy saymış, fakat düz hesap için buraya Halaçların

(Kalaç) iki isimsiz boyunu da ilâve etmiştir ki, bunların Oğuzlarla ilgisi çok uzaktır. Karpov'un listesinde olan bir boy, Reşideddin'in listesinde bulunmamakta, ancak seleflerinde olmayan üç yeni boy yeralmaktadır. Sonuçta, şimdiki Türkmenlerin -24 boyundan- sadece dördü Karpov'un listesiyle aynıdır. Bunlardan sadece biri de (bu dahi şüphelidir) Reşideddin'in listesinde yeralmaktadır; hem de eski iki listede olan beş *Köklan*, *Teke*, *Çavındır*, *Murcaeli* boylarının kollarından tanımak mümkündür. Karpov'un listesini incelediğimizde 24 sayısının suni olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ, kaynaklarda daima müstakil gibi görünen birkaç küçük boy, listede diğer boyların içerisine girmekte yahut isimleri hiç geçmemektedir. *Ogurcali*, *Tiveci*, *Sakar*, *Meceur*, v.s). *Emreli* adı, hem müstakil boy, hem de *Yamutların* (Karakaka) kolu olarak geçmektedir.

Böylelikle gerek 11.yy'da, gerekse 20.yy'da gerçekte 24 Oğuz boyu olmadığı gibi, Kâşgarlı Mahmud devrinde bundan daha az, bizim zamanımızda ise çok sayıda boy olmuştur. Oğuz Kağan neslinin iki kadından geldiği, bunların her birinin üçer oğlu olduğu, onların da dört oğlu olduğunu gösteren bu boy tablosu şu jenealojik formülle ifade edilebilir: 1:2:3:4. Bu, bizce bilinen eski jenealojik formülден farklıdır.

24 boy tasnif geleneği sadece teorik değil, 19.yy'da dahi Türkmenlerin sosyal hayatında oldukça etkili olmuştur. Merv'de *Tekelerin* başında 24 aksakallıdan oluşan bir şura bulunuyordu (*Tekelerin* her iki esas bölgesinde Otamış ve Tohtamış).⁷⁷

Bütün Oğuznâmelerde bulduğumuz her birinde 12

77 İakinf, Abulgazi'nin son metinlerini kullanmıştır. Bknz., Рашид-ад-Дин, I, изд. Березина, стр. 12

boy olan, sağ ve sol kanat gruplamasıyla bu 24 boy tasnifinin prototipini biz Mete Şan-Yu'nun askerî ve idarî taksimatında görürüz ki, bu yönden de Oğuz Kağan'ın askerî ve idârî düzenlemeleriyle ayniyet arz etmektedir.

Si-me-Tsyan'ın yazdığına göre: "Genel adları tümen-baş (Çince Ven-ki) olan 24 reis tesis etmişti. Doğu tarafının prens ve reisleri Doğu tarafında, ... Batı tarafının prens ve reisleri Batı tarafında yer alıyordu". Prenslerin unvanları Oğuz şeceresinin simetrik yapısına uygun olarak Doğu ve Batı taraflarında tekrarlanmaktadır.

Yukarıda işaret ettiğimiz malzemeler kanaatimizce Hunların tarihi geleneğinin Aral boyu kavimlerine dahil olacak Oğuzlarda devam ettiği fikrini şüpheye yer bırakmamacasına göstermektedir. Buraya, 4.yy'da Sude-Yantsay memleketinin Hun fatihler tarafından getirilmiştir. Bu durum sadece bir efsane olarak değil, Hun ittifakının askerî-idarî yapısı ve simetrik bir şema sağlanmasını, kolların geleneksel sayısı ve bunların savaş zamanı gruplanmasını isteyen Hunların harp kuruluşu ile ilgilidir. Bu gelenek Aral boyu Hunları (Kitarit-Eftalitler) tarafından muhafaza edilmiş ve onların torunları olan 9. ve 11.yy Oğuz ittifakı boylarıyla, en sonunda da 19. ve 20.yy Türkmenlerine geçmiştir. Bu gelenek bütün bu zamanlar boyunca, bütün etnografik karışmalara rağmen devam etmiştir.

Aşağıda göreceğimiz gibi Hunların askerî boy teşkilatı (**şemi**) Sir-Derya'da Oğuzlar tarafından benimsenmiş, Ortaçağ Oğuz Kağan efsanesi rivayetlerinde iz bırakmış, başka (**şemi**) ile karşılaşan bu iz, Mete'nin reformlarına ilişkin olarak Çin kaynaklarında görünmemektedir. Bunlardan bazılarının tespit edildiği gibi, 11.yy'da Oğuz ittifak sisteminde yer alan ulus ve kavim-

ler muhtelif asıllı idiler. Markvart'a göre⁷⁸ 1914 yılında inandırıcı bir şekilde ortaya koymuştur ki, *Kayı* boyu onun kanaatine Türk değil Moğol asıllıdır. Birunî de onları, Kırgızlardan daha Doğuda meskûn olan müstakil bir ulus olarak kabûl etmektedir.⁷⁹ *Kayı*ların Türkçe konuşmadıklarını, fakat Türk dilini bildikleri hakkında Marvart'ın tezini tasdik eden Kâşgarlı Mahmud'un delilleri tabî ki o sıralar kendisince mâlum değildi.

Bayat'a gelince... Bayatların da Moğol menşeli oldukları şüphesizdir: Reşideddin'in etnografyasında *Bayaut* şeklinde (Karşılaştı: *bayaut-kanglı-gemek* boyu hem 12.yy'da, hem de şimdiki Türkmen – *göklan*larda "*bayaut*" nesli; Rus salnamelerinde "*baut*") Moğol aşireti olarak gösterilmekte ve "Ergenekon'da olmuş yerli Moğol kavimleri" ile beraber tasnif edilerek, Cengiz Han'a katılan ilk Moğol aşiretlerinden sayılmıştır.⁸⁰ Bu adın Moğol asıllı olduğunu" *-t* eki belirtiyor. Çok yaygın olan etnonomik bu ek, çoğul halinin ekidir. Tekil halinin eki *-n*, burada tekil hal "*byan*" Moğolca "zengin" demek olup, aynı zamanda Avar hakanlarından birinin de ismidir. İlk defa Markvart tarafından ileri sürülen, Moğol kabilelerinin Aral boyu bozkırlarında, "Moğollardan önceki devirde" görünmeleri meselesi şimdiye kadar kesinlikle çözülemediği gibi, Markvart'ın kendisi de bu meseleyi aydınlatmamıştır. Markvart bunun için bir taraftan bu hareketlerin 10. ve 11.yy olaylarıyla (Kıta devletinin yükselişi ve dağılması)⁸¹ diğer taraftan daha eski zamanlarda Eftalit-Avar hadiseleri devrindeki hareketlerle izaha çalışmaya gayret etmiş ve özellikle

78 A. Н. Бернштам, СЭ, 1935, № 6, стр, 37 сл.

79 Aynı yer

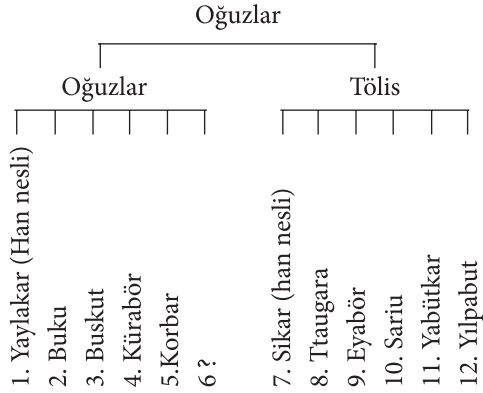
80 С. П. Толстов, Древний Хорезм, стр, 207, сл.

81 Derginin bu sayısındaki Г. И. Карпов'un yazısına bakınız.

Kayı = Hun = Eftalit denkliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bana kalırsa bizi ilgilendiren hareketin 11.yy'a tarihlenmesi gerçeğe uygun bir önerme değildir. Bu uzak ülkelerden gelenlerin birkaç Oğuz halkının temel çekirdeğine organik olarak dahil olmaları aslında pek ihtimal dahilinde değildir. Unutulmamalıdır ki, bütün Oğuznâmelerde sözde Oğuzlara katılan tayfalara dair bilgilere oldukça az yer verilmiştir. Onların ortaya çıkışını Markvart'ın işaret ettiği tarihlerin en erkenine götürmek, gerçeğe biraz daha yakın duruyor. Kidarit-Eftaltların içerisinde Juan-juanların (Avarların) hesabına dahil etmekle onların Sır-Derya gelmesini 4. ve 6.yy, daha doğrusu sonuncuya dahil etmek gerekmektedir.⁸² Böylece 24 boyun içerisinde tahmin edilen Moğol unsurunun ortaya çıkarılmasıyla birlikte bizim özellikle iki boya dikkat etmemiz gerekir ki, onlar da nisbeten daha yeni dönemlerde temessül eden Hint-Avrupalılardır. Bu boylar, Tüker (*Düger*) ve Yazır (*Yazgır*)lardır. Bu hususta birinci boyla ilgili halkların varlığını hissettiren 8.yy'a ait Henning'in ilginç eserini kaydetmek gerekir. Burada *Toleş ve Tarduş*ları Oğuzların iki esas kolu olduğunu varsayan Melioranski'nin⁸³ tezini kabûl ettiğimiz takdirde 13.yy Oğuz boylarının şeması şu şekilde ortaya çıkar:

82 В.В. Бартольд, История тюречно-монгольских народов, Ташкент, 1928, стр. 4. Burada yazar oldukça iddialı bir şekilde 24 Mervli aksakal ile Hun devletinin 24'lü tasnifini kıyaslamaktadır.

83 Собр. свед., I, стр. 14-15

Doğu (Doğu Türkistan) Oğuzlarının bu şeması üç yönden oldukça ilginçtir: Birincisi, burada bu kadar basitleştirilmiş şekilde klâsik Hun-Oğuz şeması tasnif edilmiştir. İkincisi, boyların diğer asıl terkininde biz klasik Oğuz listesiyle birlikte bir kaç örtüşme karşılaşmaktayız.

1- *Buskut*- metatez vasıtasıyla *Bürdüz*'le ilgili olabilir;

2-3-Bizim tarafımızda *Kürabör*, diğerinde *Eyabör*, büyük ihtimalle *Kara-bölük* ve *Alka-bölük* olarak tesbit ediliyor.

4- *Ttaugara-Tüker*'le, *Döger*'le uygundur.

5- *Cariy-Çarukluk*'la uygunluk teşkil ediyor (müstakil *çaruk* halkını Kaşgarlı Mahmut⁸⁴ Barçuk şehri nahiyesinde şimdiki Maral-başı'nı hatırlatıyor)

Demek oluyor ki 11 boy isminden 5'i (12. sinin adı listede yoktur), isimlerinin yazılışına kadar Oğuznâmenin klâsik listelerinde geçen isimlerle uyumludur. Üçüncüsü, *Ttaugara (Tüker)* adı Henning'in belirttiği gibi şüphesiz Toharlar adıyla ilgili olması açısından aydınlatıcıdır.

84 Marquart, Komanen, p, 39 ff

Böylelikle bu metin, Oğuz askeri birliklerinin eski sistemle beraber, onun bünyesinde bulunan meşhur Tohar kalıntılarına ait olduğunu gösteriyor. Toharlar, M.Ö. 2.yy'da Baktriya'yı işgâl etmiş Massaget ittifakının asıl boylarından biridir. Bunların Doğu Türkistan yahut Sir-Derya Toharlarından olduğunu söylemek zordur; lâkin Toharlar vasıtasıyla Oğuzların terkbine Hint-Avrupa ünsüzlerinin dahil olmaları şüphesizdir.

Yazırlar-Yaslar (Alanlar) isimleriyle tam benzeşmektedir. Tabii bu benzeşim, doğru sonuçlar çıkarmak için yetersizdir. Hatırlatmak gerekir ki, tarihi kaynaklarda *Yazırlar*, Oğuzların uzak Güneybatı kabilesi olarak geçmekte ve onlar Durur vilayetine gelmeden önce üst yurdun güneyinde Mangışlak'ta yaşıyorlardı. 11.yy'ın başlarında el-Birunî Harezmi-Peçenek karması dilde konuşan Alanlar ve Asları yerleştirmektedir.⁸⁵ Bu onomastik ilişki, önemli tarihi ve etnografik kaynaklara çevirmektedir.

Üç Moğol – Avar ve iki Hint – Avrupa tayfasına Peçenekleri de ilâve etmek gerekir. Peçenekler şüphesiz Türk'tür, fakat bununla beraber ilk dönemlerde kesinlikle Oğuz olamamışlardı. Hatırlanacağı üzere Kâşgarlı Mahmud'a göre⁸⁶ Peçenek dili, Bulgar ve Şuvarlara ya-

85 В. Ф. Минорский (Marvazi, стр. 97, прим. 3), müstakil bir halk olan Qäy'ı (Kay'ı) (МК, I, стр. 28) ile Oğuz Qay'ı (Kay'ı) (МК, I, стр. 56) boyunu birbirine karıştırmış olan Marquart'ın hatasına atıfta bulunuyor. Fakat, Biruni ve Marvazi'nin "Kan" ve "Kun" arasındaki ilişkiye dair Horezmşahi II. B. Koçkara'nın (+1907) Kun'lara ait vermiş olduğu bilgiler, karşımızda bir ismin iki farklı söyleyiş tarzı, bir halkın iki kısma uygulanış şekli olduğunu akla getiriyor. Eğer onlardan bir kısmı Oğuzlara dahil olduysa, diğerleri muhtemelen Doğu'da kalmış olmalı. (МК'da Peçeneklerin buna benzer durumuyla kıyaslayınız)

86 Рашид-ад-Дин, I, изд. Березина, стр. 10, 175; kıyaslayınız; Marquart, Op. cit., s. 171.

kın olmakla, arkaik paleo-Türk dillerine dahildir. Bunların şimdiki yegâne bakiyesi Çuvaş dilidir. Bu, Türkolojide Peçenek dilinin Kıpçak koluna dahil edilmesi hakkında hâkim olan kararsız duruma dayanmaktadır.

Böylece anlıyoruz ki, 24 Oğuz boyundan (ilerideki araştırmalar bu sayıyı artırabilir) 6'sı Oğuz olmakla beraber, 5'i aslen Türk menşeli bile değildir. Kâşgarlı Mahmud'un 11.yy için müstesna ve tamamen yüksek gözlem gücüne dayanarak topladığı dil malzemeleri, Oğuzların dilinde Güneybatı Türk grubunun (Oğuz olarak adlanan grubun) özelliklerini mantıki şekilde açıklamıyor. Öyle ki bu grubunu kurala uygun şekilde -t>d, -k>h geçişleri ile beraber biz Oğuzlarda Kuzeybatı (Kıpçak olarak adlandırılan grup) grubunun kurala uygun olan -y>c geçişini görmekteyiz. Diğer taraftan Kıpçaklarda onlar için tipik olan -c>ş ile beraber tipik Oğuz -t>d, -k>h geçişleri de görülür.⁸⁷ Bu, daha kuvvetli bir şekilde şunu akla getirmektedir ki; Sir-Derya Oğuzları dil bakımından Güneybatıya doğru hareketlerinden önce ve o zaman zarfında çok karışık bir durumda idiler ve kesinlikle hiçbir ardışık şekilde Türklerin Güneybatı Oğuz dil grubunun temsilcileri olamadılar.

Oğuzların karakteristik olan oymak isimlerini Kâşgarlı Mahmud ve Reşideddin'in verdikleri transkripsiyonu karşılaştırırken, yani 11. ve 14.yy onların Güneybatı formasını biz sadece ikincisinde görmekteyiz. Kâşgarlı Mahmud'da ise bunlar Kuzeybatıya has olan şekilde görülür.⁸⁸

87 Marquart, Op. cit., s, 90, 172

88 Op. cit., s, 46 ff.

Oğuzlar ve Karakalpaklar (Çorniye Kloburiler)

Peçenekler, Oğuzlar ve Karakalpak (Çorniye Kloburi, Karakalpak'ın Rusça söylenişidir) isimleri, Kiev Rusyasının tarihine güney sınırlarında kâh düşman, kâh müttefik, kâh Kiev devletinin nüfuzuna (**örgensel**) giren unsurlar olarak dahil olmuşlardır. Peçenekler salnamelerde ilk olarak 915 yılında geçmektedir (bu tarih, Peçeneklerin Rusya'ya ilk gelişleri, İgor'la sulh yaptıkları dönemdir). Torklar (Uzlar) ise, ilk defa 985 yılında ani bir gelişmeyle Vladimir'in Bulgarlara (muhtemelen Kama Bulgarları) karşı açtığı sefere katılmış olmaları münasebetiyle zikredilirler.

Böylelikle 10.yy'da Oğuz kavimleri Peçeneklerin peşisıra Rusya sınırlarında görünmeye başlarlar. Bizans kaynakları da Arap kaynakları gibi Oğuzlar (Uzlar) ve Peçenekler arasındaki düşmanca münasebetlerin mevcudiyeti hakkında bize oldukça malzeme bırakmışlardır. Oğuzlarla, Peçeneklerin şiddetli kavgalarının hatırası 17.yy'a kadar yaşamakta idi. Bu konu üzerine bilgileri bize Ebulgazi-Salur Kazan'ın menkıbeleri

vermektedir. Fakat biliyoruz ki, henüz 11.yy'ın ikinci yarısında Kâşgarlı Mahmud'un tasnifinde Peçenekler, Oğuz boyları arasında yer almaktadır.⁸⁹ Ayrıca, Reşideddin'den itibaren daha sonraki hemen bütün kaynaklarda Oğuzlardan Batıya doğru uzak bir yere yerleşen Peçeneklerin⁹⁰ isimleri en nüfuzlu dört Oğuz

89 Op. cit., s, 64 ff.

90 Marvazi-Aufi'nin "Kun"larla, "Kay"lar hakkında anlattıklarıyla, Feofilakt Simokatta'nın "Avar" (uarhoniti) hikayesi arasındaki paralelliğe dikkât çekmek gerekiyor. Feofilakt'a göre Avarlar (Juan-ju-anlar), Türklerin hakimiyetleri altına girmelerinden sonra Çin'e (Tayyaoi) yakın yaşayan Mukri (Mouxpi) adıyla anılan halkların arasına kaçıp sığınmışlardır. Bundan sonra Türk Kağanı Kara Til (rin) nehrinde civarında yaşayan Yar ve Huini kabilelerinin hakimiyeti altında bulunan Ogurları fethetmeye gider. Bunlar, zamanında Avrupaya istila edip, bilinmeyen sebeplerle Avar adını alırlar. Aufi, Merketlerin (مارقة) diğer ifadeyle Kunların, Çin ülkesinden ortaya çıktıklarını (Mavrazi'ye göre "Çin-Kağanından korkarak") söyler. Kai'ler tarafından kovalayarak onlar, halkları Türkmen ülkesine taşınmış olan Sari (Mavrazi'de Şari) ülkesine taşınmış oldular, Türkmenler, Oğuzların ülkesinin Doğu kısmına, Oğuzlar ise "Ermeni denizine" Peçenek ülkesine yerleştiler. Bartold'un tespiti-ne göre (Marquart'ın Komanen'e tenkidi, Русск. ист. журн., 1921, № 7, стр. 141) bu hikaye, Marvazi'nin gözönün önüne aldığı hadiselerle alâkası olmayan birer "saçmalıktan" ibarettir. Burada bizim karşımızda Feofilakt'ın birbirine karıştırmadan aktarmadığı son derece değiştirilmiş ve "modernize edilmiş" o zamanlara ait hadiselerin anlatımı çıkmaktadır.

Burada metni yayımlayan ve bu halkın hiç bir zaman olmadığını ispata çalışan Minorskiy'in de haklı olduğunu düşünmüyorum.... Zira, Minorski, Marvaziye ait yayımladığı metinde bir kelime ile başka bir kelimenin yer değiştirmiş olduğunu fark ediyor: Arapçadan mırka مرقة yerine fırka فرقة (kabile, bölüm) ile değiştirildiğinde, bu değişikliğe dayanarak, aslında hiç olmayan bir halktan bahsetmektedir. (Marvazi, s, 98)

Marquart (Komanen, стр. 72), Feofilakt'ın ogorlar'da "Uygurlar'ı" değil de "Oğuzlar" isminin rotasyona uğramış bir formu olarak görme noktasında Chavann Şavann'den (Doc., S. 247) daha haklı görünüyor. Zira, Chavann Şavann "Kara Til" nehrini Doğu'nun uçlarında bir yerlerde (Togla veya Orhon) aramakla aynı hataya düşmüyor. Gerek bu "Kara İtil"-Volga nehrinden Ak İtil (Kama

boyu arasında geçmekte ve sol-kol beylerinden ileride oldukları zikredilmektedir.

Konstantina Bagriyanorodnogo'un bildirdiğine göre Peçeneklerin batıya göç etmesinden sonra onlardan bir kısmı eski yurtlarında kalmışlar ve Konstantin devrinde Uzların arasında yaşamışlardır.⁹¹ Doğu kaynaklarının⁹² verdikleri bilgilere göre, Doğu veya Türkiye Peçenekleri-Hazar Peçeneklerinin aksine- 10.yy öncesinde Oğuzlardan ayırt edilmektedir.⁹³

nehri) başka bir şey değildir. Hatırlayalım ki, Zemahşeri Türk kağanını ziyaretten geri dönüşünde "Ugurlarla" Volganın aşağı mecralarında karşılaşır.

Sadece Kai'lerin (Kayılar) değil, aynı zamanda esrarengiz Mukrilerin de (Murka) bugünlere kadar çağdaş Türkmen boyları içerisinde olması da iddialı bir konu: Goklan kabilesi 4 büyük bölümden oluşur: Kai (Kay'ı), Dodurga, Hatan ve Mukrı. G. İ. Karpov'un karışık olarak görüp, bir nüvenin etrafından oluşan küçük bir kabile Kuroma-olam'ın yapısında Hatan ve Mukra sonlarına rastlamamız sebepsiz değil. Nitekim, bu kadar esrarengiz Sarilerle (Şari) bir zamanlar, Salor (Salur) ittifakına dahil olan Sarık ve Er-sari iki büyük Türkmen kabilesinin yanından çağrışım yapmadan geçmek mümkün değildir.

91 Argi and the Tokharians, BSOS, 1938, стр. 545, сл. Ср. Умняков, Тохарская проблема, ВДИ, 1940, № 3-4, стр. 190.

92 ЗВО, XII, стр. 109; XV, стр. 172-173.

93 Doğu Oğuz gruplarının ortaya çıkışı özel bir araştırmayı gerektirmektedir. Ben o kanaatindeyim ki, Oğuzların ortaya çıkışını genel olarak Massaget ve Hunların birleşmesiyle ilgili olsa gerektiğini düşünüyorum. M. Ö. 6.yy başlarında Orta Asya Eftalitlerinin Doğuya doğru hareketleri, muhtemelen bu sağlamlanma aşamasının sonuna doğru büyük bir rol oynamıştır. Bu dönem, Eftalitlerin Hoten hanlığı dönemine rastlaması gözöne alındığı takdirde, bazı hususlar dikkatimizi çekmektedir. Mesela, Sır Deryanın alt vadişiyle, Orhun havzasının üst mecraları ve Moğolistanda bazı yerleşim yerleri, yerleşim tarzıyla pek çok benzerlikler taşımaktadır (Kıyaslayınız; Hara-Balasagundaki saray kalıntıları, Radloff, Atlas, tablo 27, 2; Bu kalıntılar gerçekte bu bir saray değil, Doğu Araldaki yapıların ölçüleriyle, benzer tasarımlar içeren bir şehirdir. Bununla ilgili olarak Orhon yazıtlarında zikredilen "Oğuz şehirlerini" kıyas-

Doğu Peçenekleri, 11.yy ortalarında narrativ(?) kaynakların sahifelerinde kaybolmakla beraber, eski bilgileri tekrarlayan coğrafya literatüründe yaşamaya devam etmiştir.⁹⁴ İlginç olan, Peçenekler hakkındaki ilk bilgiler 11.yy'ın ilk yarılarında Kâşgarlı Mahmud'a ait olmasıdır. Doğu Avrupa'da Torklar (Uzlar) ve Peçenekler arasındaki münasebetlerin esaslı bir şekilde değişmesi de aynı tarihlere rastlar. Peçeneklerin Rusya'ya son hücumları 1034 yılına aittir. Peçenekler, Ruslar tarafından yenilmesinden sonra, Rus salnâme sahifelerinden kaybolurken, onların isimler yeniden geçtiğinde (12. yy yüzyıl başları) ancak, Türklerle ilgili atıflarda söz konusu edilirler.

Görülebileceği üzere, Orta Asya'da olduğu gibi Rusya sınırlarında da bu devirde cereyan eden eşzamanlı gelişmeler –Peçeneklerin, Oğuz boylar ittifakına girmeleri olarak– müşahade edilir.⁹⁵ Bu olayın 11.yy'ın ilk onlu yıllarında olduğunu kesinlikle söylemek mümkündür. Bu dönemde, İrtiş'ten Tuna'ya kadar uzanan bütün bozkır sâhasında, olağanüstü derecede olaylar cereyan etmektedir; bir yanda Uzlarla Peçeneklerin Rusya ve Bizans'a taarruzları, Oğuzların (Selçukluların) Orta Asya ve Yakın Doğu'yu işgâl etmeleri, diğer tarafta Kimek (Yimek) kavim gruplarının Batı ve Güney istikametine doğru geniş hareketleri gözlemlenir. Bunlar arasında en önemli rolü, bu grubun batı kısmı –Kıpçaklar (Rusça, Polovetsler)- oynamışlardır. Bu hususta sadece

layabilirsiniz. Bu mahal, pek çok nehrin birbirine yaklaştığı yerlerde değişik zamanlarının yerleşim yerleri kalıntılarının bol olduğu genellikle bataklık bir ovoidir. (Bknz., Orhon Araştırma Grubu Tetkikleri, C. I, s. 81, 1892)

94 MK, I, стр. 318.

95 ВДИ, 1941, № 1.

tarihlerin mukayesesi bile pek çok şeyi açıklamaktadır: 1034 yılında Peçenekler Rusya'ya son bir ümitle hücum ettiler ve büyük bir yenilgiye uğradılar. Aynı yıl içinde Peçeneklerin Bizans'a hücumları da başladı.⁹⁶ 1055 yılında Rusya sınırlarında ilk defa Polovetsler (Kıpçaklar) görülmeye başladı.⁹⁷ 1055-1060 yıllarında Rusya'ya hücum eden Türkler arasında son şiddetli çarpışmalar cereyan etti. 1060 yılına ait salnâmeler, Türklerin imha edildiği haberini veriyor.⁹⁸ Bu metin çok önemlidir, çünkü Oğuz birliğinin geçirdiği ağır iktisadî buhrandan bahsedilmektedir. Bunu dikkâte almadan daha sonraki siyâsî olayların sebeplerini anlamak mümkün değildir.

Rusya ve Bizans hudutlarında olduğu gibi, Oğuzlar Maverâünnehir ve Horasan'da 10.yy'da görünmeye başlarlar. İlk zamanlar müslüman emirlerden kendileri için mesken ve yer isteyen paralı askerler, sakin göçmenler olarak gelmişlerdir. Fakat 1033 yılından itibaren bu sızma kuvvetli bir işgâl hareketi ve karakteri almaya başlamıştır. 1033 yılında Horasan'da Gazneli Mahmud'un oğlu ve halefi Mesud'un emri ile 1031 yılında öldürülmesi üzerine, reislerin evlatlarının başkanlığında Oğuzların korkunç ayaklanması başlamıştır. İsyancılar (Oğuzlar) İran'a, Rey'e ve Irak'a girdikleri gibi, 1032-1033 yıllarında Selçuk'un torunlarının liderliğinde barış yoluyla Harezm'de kendilerine iskan alanı olacak yerleri almışlardı. 1034'te ise silahlı olarak Horasan'a saldırdıkları görülür. Sonraki yıllarda bu ha-

96 MK, I, стр. 30.

97 Kıyaslayınız: В. В. Бартольд, История турецком-монгольских народов, Ташкент, 1928, стр. 14-15.

98 Kıyaslayınız: MK-Bekteli, Tutirga, Tüker, P.-ад- Д.-Bekdili, Dudurga, Düker.

reket daha da genişleyerek Gazneliler üzerinde kesin bir galibiyetle 1040 yılında Dandanakan'la sonuçlanır. Bu tarihten itibaren Selçuklu Devletinin tarihi başlamaktadır.⁹⁹ Tarihlerin bu denli üst üste çakışması, bu açıdan hiç de tesadüf değildir. Öyle anlaşılmaktadır ki, karşımızda Oğuz çerçevesinde birleşen kavimlerin iskân oldukları yerlerde meydana gelen olaylar ve iki farklı buhran olarak tezahür eder.¹⁰⁰

Yukarıdaki kaydımızla aynı zamana rastlayan 11.yy ortalarında Peçeneklerin ayrı bir halk olarak Rusya'dan gitmeleriyle, hem Orta Asya hem de Rus hudutlarında Oğuz ittifakına dahil olmalarından şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür: Oğuz hareketinin her iki cenahında genel bir isim altında birleşmiş aynı menşeli dağınık kavimler değil, tersine dayanıklı birleşik bir askeri yapıya sahip, muhtelif menşeli kavimlerden meydana gelmiştir. Güney Rusya sınırlarındaki Türk-Uz kavimlerinin boy terkihi hakkında bilgimiz oldukça yetersiz olmakla birlikte, bazı hususları restore etmek yine de mümkündür. Salnâmelerde Peçenekler, Uz- Türklerle beraber bir iki halkı içine alan 12.yy'ın genel Çerniye Klobuki adı ile birleştirilen bir sıra Türk kavmi de zikredilir. Bunlar, *Berendei* (Berendiçi), *Kaepiçi*, *Koui* (Kui) ve *Bautılardır*. P. Golubovski'nin işaret ettiği gibi hiç olmazsa bu isimlerden birincisi Türklerin kollarından birinin ismi olduğu hâlde, bu isim sıkça (Qoui) 'Türklerin adıyla birlikte anılmaktadır.

Sözkonusu edilen isimlerin tam karşılığını Kâşgarlı Mahmud ve Reşideddin'in Oğuz boyları isimleri arasında görürüz. Sonuncunun yukarıda bahsettiğimiz

99 Б. Д. Греков, Киевская Русь, 4-е изд., М.-Л., стр. 218-222.

100 В.Г. Васильевский, Византия и печенеги, ЖМНП, 1872, № 11 и 12.

isimlerle özdeşleştirilmesi ise oldukça kolaydır. Rus salnâmelerinde¹⁰¹ geçen *Bout* adlı Türk-Uz kavmi, Kâşgarlı Mahmud ve Reşideddin'in.¹⁰² 24 Oğuz boyları listesinde ve Küçük Asya Selçuklu kayıtlarında geçen boylardan *Bayat*'tan başkası değildir.¹⁰³ Bu boy, Muhammed Nasari'nin¹⁰⁴ hatırladığı ve Harezmşah Tekeş'in (1172/3-1200) karısı Türkan Hatun'un mensup olduğu Kimeklerin (Yimekler) *Bayaut* boyudur.

Kauı veya *Kui* adı, Oğuz kavimlerinin tasnifinde birinci sırada yer alan *Kayı* yahut *Kayıg*'a oldukça yakındır (Reşideddin). “O” harfinin yorumunda *Bayat* (Baut) gibi. Sanırım bazı metinlerde rastlanan *Keepici* adı da *Koui* adının “a” harfine geçişin bir varyantı olmalıdır. Nihayet *Berendey-Berendicler* adlı büyük boyu, ben *Bayandur* (Kâşgarlı Mahmud, Reşideddin)-*Bayundur* (Yazıcıoğlu Ali) adı ile karşılaştırma taraftarıyım. *Bayandur* biçimi metatez yoluyla hem Türk-Moğol (Karşılaştırm: Türkmençe-Özbekçe: darya/ dayra / tamya/ tayma/ toprak/ torpak; Moğolca'da merkit/ mekrit, bekirin/ kebirin)¹⁰⁵ hem de Rus zemininde *Berendey* olarak değişebilirdi. Şu halde Peçenek adının 24 Oğuz boyunun hepsinin tasnif listesinde olduğunu dikkâte aldığımızda, anlaşılacağı gibi bu 24 boydan 4'ü, *Bayat*, *Kayı*, *Bayundur* ve *Peçenek* boyu, Güney Rusya Türk Peçenek ahalisinin terkinde *Koui*, *Bout*, *Berendey* ve *Peçenegi* şeklinde temsil edilmektedir. Bu dört boy Selçuklular dönemi Küçük Asyasında Oğuz ittifakının yapısında özel bir yer tutar.

101 Marquart, Komanen, s, 26.

102 “Родословная туркмен”, стр, 65.

103 МК, I, стр, 56-57

104 Aynı yer, s, 27

105 106. DAI, XIV

Ravendî'nin Türkçe tercümesine göre, Oğuz ordusunun sağ kol beyi her zaman *Kayı* ve *Bayat* boylarından, sol kol beyi ise *Bayundur* ve *Peçeneklerden* seçilmekteydi. Reşideddin'den başlayarak bütün Oğuznâmelerde sağ ve sol kol boyların arasında ilk sırayı daima bu boylar işgâl etmiştir.

Buradan şöyle bir sonuca varmak mümkündür: Rus salnâmelerinde Türk-Uz boyları listelerinde Oğuz ittifağının en nüfuzlu bu dört boyu yer almakta, diğerleriyle bazı ihtimaller etrafında toplanmaktadır. Sonuç olarak, Oğuz ittifağının Doğu Avrupa ile Orta Asya'da askeri ve idari yapısı asıl mevkilerde aynı olmakla birlikte, aynı zamanda bunların sağlamlaştırılması (Bayındır ve Peçeneklerin onun içine alınması) her iki sahada da aynı zamanda gerçekleşmiştir. Başka bir ifadeyle Sir-Derya ve Doğu Avrupa Oğuzları gibi 11.yy ortalarına kadar ortak bir hayat sürdüren boylar birleşerek, barbar bir devlet olmuşlardır. Yengi-Kent'te oturan Oğuz Yabgusu muhtemelen bütün bu geniş olmasına rağmen, pek de sonraki o kadar sağlam tesis edilmemiş siyâsî bir birleşmenin hükümdarıydı. Doğu Avrupa Oğuzları (Türkler) ve Orta Asya Oğuzlarının siyâsî birliği, Oğuz folkloruyla, Oğuznâme'nin Uygur varyantında açıkça yansımaktadır.¹⁰⁶ A.N. Bernştam, Oğuznâme'nin Uygur varyantının bazı yerlerini Rus salnâmelerinin vermiş olduğu bilgilerle ilişkilendirmek gibi ilginç bir denemeye girişmiştir. Oğuz Kağanın, Urum (yani Bizans/Rum) İmparatoru ve onun kardeşi Orus Beye (Rus Prensi) karşı seferi, İtil/Müren (Volga) nehri üzerinde cereyan eden şiddetli savaş ve Orus Beyin oğlunun babası tarafından Tarangom ve İtil/Müren arasında oldukça tahkim edilmiş şehrin korunmasına memur

106 XA, 19a; Minorsky, Цит. соч., стр. 101

edilmesi ve onun bu şehri Oğuz'a vermesi ve buna dayanarak *Saklap* ismini alması (Türk halk etimolojisine göre *Saklap* ismi, *Islav* demektir. Bütün Oğuznâmelerde Türk halklarına adlar verilmesinin Oğuz'a bağlanmasını hatırlamak gerekir). Bu rivayeti, açık bir biçimde 958'de Peçeneklerin Kiev'i muhasara etmesine bağlayan A.N. Bernştam'ın haklı olduğunu sanmıyorum **(Saklap-Voyvoda pretic, Urus Bey-Svyato-Slavdır)**. Burada muayyen bir süre boyunca 965 (Hazar Hakanlığının düşmesi)-1043 (Oğuz Devletinin sukutu) yılları arasında çeşitli olayların genelleştirilmesini görmek maksada daha uygun bir şey olsa gerek. Zira, Rusya ve Bizans sınırlarındaki savaşlara dair kahramanlık menkıbelerinin bütün Oğuz destanlarının karışmasıyla zaman oluşması, Doğu Avrupa ve Orta Asya Oğuz kavimlerinin siyâsî birliği çerçevesinde mümkün olabirdi. Oğuzların batı ve güney merkezkaç göç hareketlerinin sebebi olan felâket meselesi (Bizans, Rus ve Şark kaynakları bunun felâket olduğunu tasdik etmektedir) özel bir araştırmayı gerektiren ayrı bir konudur. Batı kolu Kıpçak/Polovetslerden oluşan Kimekler, uzun süre Sır-Derya'nın orta mecrasında Guzların (Oğuzlar) komşuları olmuşlardır. Bu hareketin sebeplerini karto-pu ilkesi ile kavimlerin mihanikî yer değiştirmesi olarak geleneksel maymuncukla açmak zannederim pek mümkün görünmemektedir. 10.yy kaynakları Kimekleri oldukça geri kalmış, yarı vahşi (öyle anlaşıyor ki pek de mesnetsiz değildir) avcı-çoban kavimler olarak vasıflandırmaktadır. Biz, hiçbir yerde onların, hatta fütuhat devrinde bile, zayıf da olsa siyâsî birlikleri hakkında bilgilere rastlamıyoruz. Bütün bunlar Kimeklerin kuvvetli Peçenek-Oğuz ittifakını yıkma ihtimalinin zayıf olduğunu gösterir. Bu ittifakın Orta Asya'da Gazne-

li devletin tecrübeli nizami ordusuna karşı başarıları Oğuzların yüksek askeri kabiliyete ve harp yeteneğine sahip olduklarına dair şüpheye yer bırakmamaktadır.

11.yy hareketlerini 13.yy'daki Moğollarla kıyaslamak imkânsız olmakla, kaynaklar bize Kimeklerin, Kıpçaklarla, Cengiz Hanın siyâsî ve askerî teşkilâtına benzer bir şeyin olduğunu tahminde bulunmaya hak vermediği gibi, Çinlilerin Moğollara savaş teknik ve teorilerinin tesirini dikkâte almadan onların başarılarını anlamak mümkün değildir. Kimeklere gelince, bunun delili yoktur(?)

Bütün bunlar, araştırdığımız olayların ilk sebebini barbar kavimlerin Kuzeydoğudan kendiliğinden hareketinde değil, Oğuz-Peçenek toplumundaki gelişmelerde aramaya sevk etmektedir. Bu gelişmeleri anlamak için elimizde bazı malzemeler bulunmaktadır. Gerek batıda Bizans sınırlarında, gerekse doğuda Sirderya'da ve özellikle 11.yy'a ait Oğuz ve Peçenek kavimleri içerisindeki keskin iç mücadelelere dair bilgiler mevcuttur. Oğuzların Maveraünnehir ve Horasan'a, Peçeneklerin Bizans'a olan en güçlü hareketlerinin sebebi, geriden tazyik değil, iç sosyal gelişmeleri zorlaştıran Kuzeydoğu komşularının faaliyetleri olmuştur.

11.yy'ın 40'lı yıllarında Bizans sınırlarında (Tuna ve Dinyeper mansapları arasında) Peçenekler içerisinde iç mücadeleler arttığında, bunda çeşitli sosyal farklılıkları sezmek mümkündür. Bu grubun önderliğini taşıdığı asalete göre itibar gören Peçenek prenslerinden Kaldar oğlu Tirah, diğer grubun başında ise, asaleti olmayan ve Uzlarla yapılan savaşlarda başarılarından dolayı şöhret kazanan Kegen bulunuyordu¹⁰⁷ Bu, iç huzursuzlukla-

107 Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, стр, 65

rın çatışmaya dönüşüp Kegen'in yenilmesiyle, Kegen, Dinyeper mansabına giderek orada yeni bir güç toplayıp, iki Peçenek kavminin başında geçerek Tirah'a karşı yeniden saldırıya geçti, fakat ikinci defa yenildi. (Peçeneklerin 11 kabilesi Tirah'a bağlı kalmışlardır). Kegen, bu yenilginin ardından nihayet imparatorluğun içine, Tuna'nın sağ kıyısına göç etmek zorunda kalır. Ancak birkaç yıl boyunca Bizans'a dayanarak (Tirah'a) karşı mücadeleye devam ettiyse de, bu önceden Bizans'ın içlerine muzafferane saldırıların sonuncusunun yenilgisiyle sonuçlanacaktı.

Oğuz-Peçenek topraklarının Doğu ucu Sır Derya civarında hatta daha erken devirlerde de, biz buna benzer hadiselerle rastlarız. Artık 10.yy ortalarında İbn el-Esir'in verdiği bilgilere göre Selçuk'un babası Dukak, İslâma teveccüh göstermesi üzerine Oğuzların yabgusu ile ihtilafa düştü, ancak ihtilaf büyümeden barışla sonuçlanır. İlk zamanlar Oğuzların subaşı (ordu komutanı) olan Selçuk Yabgu ile yeni ihtilafa girmesi üzerine Cend vilayetine gidip, burada müslümanlığı kabûl edip, Cend'in müslüman emiri ile ortak hareket ederek, yabgu ile açık savaşa tutuşur.¹⁰⁸

Bu son gelişmeler, üstelik dini bir renk alan sosyal siyâsî mücadelenin izahını ben Oğuz-Peçenek kavimlerinin hayvancılıkla ilgili iktisadî hayatları içinde aranması gerektiği kanaatindeyim: zira, bunun izlerini bazı kaynaklarda görmek mümkündür. Özellikle İbn Fadlan Oğuz beylerine ait yüzbinlere varan büyük sürü-

108 Peçenekler ve onlarla ilişkili olan halklar hakkında değişik zamanlara ait Doğu kaynaklarının bilgilerinin kıyaslamak için, Bknz., C. A. Macartney, *The Magyars in the ninth Century*, Cambridge, 1930, p. 4 S.

lerden bahseder ki,¹⁰⁹ biz burada büyük ihtimalle hayvancılıkta piyasaya mal sürümünün hızla gelişmesinin, göçebelerin Orta Asya'da ilerleyen feodal toplumun piyasa ilişkilerini celbedilmesinin sonuçlarını görmekteyiz. Hatırlayacağımız gibi, Harezmi şehirlerinin hızlı gelişmesini biz sadece 10.yy'a özgü görmeliyiz.¹¹⁰ Orta Asya'nın Harezmi ve Sır-Derya sınırlarında hayvan ticaretinin önemi hakkındaki kaynaklar bize bu konuda yeterince bilgi vermektedir.¹¹¹ Bu kaynaklar aynı zamanda 9. ve 10.yy'larda bozkır kavimleriyle, Orta Asya Müslüman devletlerinin münasebetlerini bozkırların barbar askeri-devletler tarafından Orta Asya'nın çiçeklenen vahalarının muzafferane fethini sık sık tekrarlayan geçen devre oranla büsbütün farklı renklerle tasvir etmektedirler.

8. ve 10.yy'larda Türklere karşı Orta Asya devletlerinin oluşturdukları engeller, asırlar boyu kaçınılmaz olan Türk kavimlerinin barbar-kölelik ekonomisinin iç bunalımını son sınıra kadar götürmeyebilirdi; bunun yansımalarını biz 6. ve özellikle 8.yy'da görebiliyoruz.¹¹²

Bozkır ve vaha arasında Türk ve Türkleşmiş kavim-

109 111. Ипатьевская Özerkliği kısa bir süre için sadece Güney-Batının ucunda Bizans sınırında olan, sert bir siyasi buhran geçiren 13 Peçenek ulus koalisyonu (Konstantin Bagryanorodny'ın sözünü ettiği), savaş halinde olan Tırah ve Kegen'in başına geçtiği Peçenek kabilelerin grubu koruyabiliyor (Aşağı Tuna ve Aşağı Dinyeper arasındaki). Öyle görünüyor ki Mahmut Kaşgari "Rum sınırlarındaki" Oğuzlardan ayrı Peçeneklerden bahsederken bunu kastediyor olmalı. Fakat 1040 ve 1060'lı yıllar boyunca bu gruplar tamamıyla Tuna'nın güney kısmına, Bizans (kısmen Macar) alanına taşınarak bu devletlerin sistemine dahil oluyorlar. Ve 1064 yılında Tuna'da Uz'lar ortaya çıkıyorlar. Bknz., Васильевский, Цит. соч., стр. 138.

110 летопись, стр. 114-115.

111 Aynı yer.

112 В. В. Бартольд, Туркмения, I, стр. 25-26.

lerden geriye kalan yarı barbar dünyasıyla, Maveraün-nehir ve Harezm'in yeni çiçeklenme dönemin giren şehir medeniyeti arasındaki mücadele biçimi, artık savaş, yağma ve köle – sanatkâr kolonilerin bozkır içlerine çıkarılmasıyla çözülemezdi. Bundan dolayı büyük hayvan sürülerinin bozkır aristokrasisi içinde toplanması, onun nüfus çoğunluğunun kompleks, yarı yerleşik ekonomisinden kopması ve buna bağlı olarak halkın yarı yerleşik çiftçi-çoban hayat tarzıyla keskin bir çelişki yaratan otlakların artmasına ilişkin aristokrasinin istekleri söz konusuydu. Fakat aristokrasinin büyükbaş hayvancılık ekonomisinin Peçenek-Oğuz kavimlerinin yerleşik hayatı ve halkın kompleks ekonomisini ortadan kaldırması imkânsızdı. Bu konuda elimizde bulunan bütün bilgiler, Rus, Bizans ve Doğu kaynakları da şuna işaret etmektedir:

Birincisi, 11. ve 12. yy'larda Oğuz-Peçenek kavimlerinin asıl iskân yerlerinin hem Doğu Avrupa, hem de Orta Asya'da nehir deltalarında bulunmasının genel bir kural olduğunu kaydetmeliyiz. Peçenek reisi Tıtaht, Tuna'nın alt mecralarındaki bataklık bölgelerde yaşarken, Tirah'ın hasmı olan Kegen'de Dinyeper bataklıklarında gizleniyordu.¹¹³ Peçenekler ve Torklar, 1116'da aşağı Don'da Polovetslerle (Kıpçaklar) şiddetli bir şekilde savaşıyorlardı. Kırk-Oğuz boylarının şehri Saksin'in 12.yy'da Volga'nın deltasında bulunduğu be-

113 Bu hadiselerin ortak noktası daha başlangıçta Vasiliyevsky'nin dikatini çeker ve şu yorumu yapar "...eğer Peçenek ve Selçukluların tek kabileden çıkması gözden kaçırılmış olmasaydı, şüphesiz ki tarih Peçeneklerin Tuna kıyılarında Bizans İmparatorluk alanı ve küçük Asyadaki (Anadolu) Selçukluların başarısı arasındaki ortak bağı daha kolay yakalayabilirdi" (Bknz., Bizans ve Peçenekler, s, 122) Ne var ki daha sonraları Vasiliyevsky'nin işaret ettiği bu husus unutulmuştur.

lirtilir.¹¹⁴ Orta Asya Oğuzlarının asıl çekirdeği ise Sir-Derya deltasında yer almaktadır.

İkincisi, Doğu Avrupa'nın "Çorniye Kloburi"si, el-İdrisi'nin Guzları gibi 12.yy'da çok sayıda şehre sahip bir halk olarak vasıflandırılır. Jpatyev salnâmesi "Beren-ditslerin altı şehri"ni yad eder. Salnâmede Porosya'nın başşehri Torçesk meşhurdur.¹¹⁵ Güney Rusya'nın kenar bölgelerinde meskun yer isimlerinde Türk sakinlerin yerleşik hayat tarzını gösteren Oğuz-Peçenek "Çorniye Kloburi" kavimlerinin çok sayıda bakiyeleri bulunmaktadır. 11.yy'ın 40'lı yıllarında Peçenek prensi Kegen, Bizans topraklarına geçerek, Peçenek sakinleri için Tuna kıyılarında üç kale alır.¹¹⁶

Üçüncüsü, hem arkeolojik kalıntılar, hem de tarihi bilgiler 11. ve 12.yy'da "Çorniye Kloburi"lerde (Karakalpaklar) çiftçilik yaptıklarına işaret etmektedir. Keza, Porosya Türklerinin mezarlarında, tipik göçebe avadanlığı yanında, ekin biçme oraklarına rastlanmaktadır. Bulgaristandaki Peçenek sakinleri, Konstantin Monomat'a karşı ayaklandıklarında, Monamat askerlerine karşı tırpan ve orakla silahlanmışlardı.

Hazar Kağanlığının çöküşü, Oğuzlar ve Peçeneklere Batı yolunu açmasıyla, 10 ve 11.yy başlarında pek büyük Yeni-Kent yabgu imparatorluğunun kuruluşuna da sebep olur.¹¹⁷ Fakat Moğol öncesi devrin benzeri feodal imparatorluklarının sonuncusu olan bu barbar

114 Голубовский, Цит. соч., стр. 147 сл.

115 Aynı yer, s.148.

116 Kıyaslama için; Ипатьевская летопись, стр. 170: "торчин, именем Береньди", Никоновская лет., II, стр. 22: "турчин, именем Берендъй".

117 МК, I, 56.

imparatorluğun kısa sürede büyümesinde en önemli etken, onun Achilleus topuğu bulunmasıydı. Yâni zafı vardı... Bu devlette en önemli rolü artık silahlanmış halk değil, yarı feodal sürü sahipleri oynuyordu. Piyasa hayvancılığının gelişmesiyle belirlenen iktisadî ilişkiler, onları Oğuzlarla komşu feodal devletler-Batıda Bizans ve Rusya, Doğuda Harezm ve Maverâünnehir-sistemine dahil olmalarını sağladı. Bu durum, tabii olarak ideolojiye de yansısıyla; Bizans'a göç eden Kegen'in Peçenekleri Hristiyanlığı kabûl ederken, Selçuk'un taraftarları İslâm'a girdiler.

Tuna'dan Sir-Derya'ya kadar uzanan büyük bozkırlarda dağınık merkezler halinde nehir deltaları yanında kurulu kentlere yerleşen beylerin merkezkaç eğilimi ile ayrışan Oğuz-Peçenek barbar devleti ancak bütün kuvvetlerini seferber ederek, sadece geri kalmış kuzey komşularının hücumuna dayanabilirlerdi. Gardizi, Tumannski ve Anonima'nın yukarıda kaydettikleri bilgilere göre bu topluluklar, daha büyük ölçekte ve daha hızlı bir şekilde yarı feodal büyükbaş hayvancılığa geçiş döneminde idiler. Çiftçi-yerleşik geleneklerinin keskin ve güçlü olmaması, beylerle, halk arasında çelişkilerin daha zayıf olmasıyla kolaylaşmıştı. Kimekler ve özellikle Kıpçaklar, Orta Asya şehir pazarlarına, Karadeniz kıyı boyu, Rusya ve Bizans'a kendileri için yol açmakla uğraşıyorlardı. Ne var ki, bu yol Sir-Derya, Aşağı Volga ve Don olan Oğuz toprakları kesiyordu. 10. ve 11.yy başlarında muhtemelen bu mesele, kuzey kavimlerinin Oğuzlarla herhangi bir şekilde birlik ilişkilerini geliştirme yoluyla çözülmüş olmalıydı. Görüldüğü gibi, artık 9.yy sonunda hâlâ barbar yabgu imparatorluğunun konsolidasyonunda Kimekler, Peçeneklerle savaşırken, Oğuzlarla müttefik olan Kimek boylarının bir kısmı bu

aşamada Oğuz ittifak sistemine dahil olarak, sistem içinde önemli roller üstlenmeye başlamışlardı (Bayandur). 14.yy ve sonrası kaynaklarına yansıyan Oğuz gelenekleri, Kıpçakları kesinlikle “Oğuzlarla birleşmiş” bir kavim olarak nitelendirmektedir ki, bu da muhtemelen Kıpçakların 10. ve 11.yy başlarında Oğuz devletinin gelişme devrinde onlara olan bağımlılığı ortaya koymaktadır. Fakat 11.yy’ın 30’lu yıllarında ortaya çıkan gelişmeler, Oğuzlar ve Kimek boyu ve oymaklarının ilişkilerini şiddetli şekilde değiştiriyor. İç feodal ilişkilerin gelişmesinden ileri gelen Samani devletinin çöküşü, Oğuz beylerine bunalımdan çıkmak için yeni bir arayışa itecektir. 10.yy sonunda Selçuk’un Cend vilayetine göç etmesi ve bundan önce onun Yeni-Kent’te oturan babasının Oğuzların yabgusuyla olan savaşı hakkında tarihi ve ondan sonra (Hamdullah Kazvini’ye güvenirse daha erken) Selçuk’un oğullarının **Nurati** dağlarına hareketi gibi gelişmeler, Türk hakanlığının ömrünü çoktan tamamlamış Samaniler devleti gibi Oğuz yabgularının barbar devletinin son parçasının bunalımının kaynaklardaki zayıf yansımalarıdır. Halk kitlelerinden daha hareketli olan Oğuz beyleri, Sır-Derya üzerinde savunmanın başına geçmek yerine, Maverâünnehir işlerine dahil olmayı daha önemli buluyorlardı.

Bu konuda yazılı Türkmen geleneklerine dayanan Ebugazi (V.V. Bartold’un sandığı gibi sadece şifahi değil),¹¹⁸ 11.yy’ın 30’lu yıllarında Yeni-Kent yabgu devletini tamamen yıkan bunalımın manzarasını erken kaynaklardan daha canı şekilde verir. Ebulgazi, Türkmen aksakallarının isteğine uygun olarak karşısına koyduğu “Türkmen Oğuznâmelerinin” çeşitli versiyonlarının karşılaştırmalı ve tenkitli yorum işini çeşitli metinlerin

parçalarını kronolojik sıralamada keyfi olarak yerleştirerek, gerçekleştirmeye çalışmış, fakat başaramamıştır. Meselâ, bizi ilgilendiren olaylar güya Moğolların gelmesinden sonra ve Selçuk'un çıkışından önce meydana gelmişmiş. Bundan dolayı, kronolojik düzensizliğe ve anakronizme rağmen "Türkmenlerin şeceresi" onun terkip unsurlarının tenkidine bakılırsa, sadece Türkmenlerin geç tarihi için değil, aynı zamanda onların erken tarihleri için de son derece önemli bir belge olarak görünür. Oğuzların Yeni-Kent'inin hükümdarı Ali ile, oğlunun, genel vali Şah Melik'e (kuşkusuz 30'lu yılların olaylarında büyük rol oynayan Cend hükümdarı Şah Melik'le aynıdır) karşı ayaklanmaları hakkında 55. ve 58. sayfalarda (İstanbul neşri, metinde, s, 31 ve sonrası) hikaye edilmektedir. Sözkonusu metinde Tuğrul'un yönetimi ile Harezm'de bulunan Oğuzların Şah Melik'in ordusunu bozguna uğratmaları hikâyesi bizi şu sonuca götürür: "gerçekte 1034'te Harezm'de meskun olan Oğuzlar, Seçuk'un torunları ve onların içerisinde en önemli rolü üstlenen Tuğrul'un önderliği ve Harezmşah Harun'un yardımıyla Şah Melik'in hücumunu geri püskürtürler."¹¹⁹ Şah Melik'in babasının adı, Ebulgazi'ye göre Ali'dir. Bu ismi tarihi Şah Melik taşıyor. (Tarih-i Beyhak, varak 286-29a, Bartold'dan iktibas)¹²⁰ 1043 yılında Harezm'den kovulduktan sonra Beyhaki, bir süre idare eden Şah Melik'e, - Ebul Favaris Şah Melik b. Ali el-Berrani diyor- sanırım bütün bu açıklama-

119 Бартольд, Туркмения, I, 27; В. А. Гордлевский, Государство сельджукидов в Малой Азии, М.-Л., 1941, стр, 53; kıyaslama стр, 45 Anadolu toponimisinde Oğuz kabilelerinin (24 boy içinde19) isimlerinin izleri gösterilen yer

120 M.-an-Nasawi, Histoire de Sultan Djelal ed-din Mankobirti, par O. Houdas, Paris, 1891-1895, p, 25 (nep.44); J. Marquart, Komanen, s, 167 ff.

lar Ebugazi'nin, olayların tarihlendirilmesinde¹²¹ ve Ebulgazi'nin hikayesinde bu olaylara yakın olan bilinmeyen Türkmen edebi kaynaklarından alındığına şüphe bırakmamaktadır. Bu durumda Ebulgazi'nin metni 1034 yılı olaylarının iç taraftan aydınlatılması konusunda bizim için zengin bir malzeme oluşturmuyor.

İlk önce şunu anlıyoruz ki, Şah Melik'in babası Müslümanlığı kâbul etmiş, Yeni-Kent emiri, yâni 10.yy Oğuz yabgularının halefidir. 10.yy'ın 80'li yıllarıyla, 11.yy'ın 30'lu yılları arasında Selçukluların Cend'in müslüman emirine karşı münasebetlerinin değişmesi, ancak bununla izah edilebilir. Bu elli yıl yıl süresi içinde görüleceği üzere, iki büyük olay meydana gelmiştir: Oğuz yabgusunun İslâm'ı kabûl etmesi ve 80. yıllarda Selçukluların ilk çıkışı sonucunda onun Cend üzerinde kaybettiği egemenliğinin iade edilmesi. Ebulgazi'nin hikayesinden anlıyoruz ki, babasının veliahtı olarak Cend'i idare eden Şah Melik, Cend Oğuzlarına karşı despot bir tavır sergilemektedir. Bundan dolayı Oğuzlar arasında şiddetli iç savaş çıktığında, bunun yarattığı boşluk parlak bir şekilde Ebulgazi'nin bahsettiği Oğuz divanesi Miran Kahen'in peygamberliğinde yansıtılmıştır: *"Az zamanda Oğuz kavmi içinde savaş olacak, kırımızı kan kara su gibi akacak. Ali Han çok geçmeden ölecek. Onun yerine padişah gelecek"*¹²²

Şah Melik'in aleyhine gerçekleşen isyanın başında Oğuz beyleri bulunuyordu. İsyanın bastırılmasına yönelik planını hakkında, Şah Melik'in veziri Kuziçi'nin sözlerinde bu şu şekilde ifade edilmektedir: *"Şah Melik gelip onla-*

121 Рашид-ад-Дин, ТВО, VII, стр. 70.

122 В. В. Бартольд, Туркмения, I, стр. 32; kıyaslama için Bknz., Гордлевский, Цит. соч., стр. 57

rın beylerini ele geçirecek ve öldürecek ki, basit halk kendi kendine teslim olsun"¹²³ Beyhani'ye göre nihai savaş Harezm'de Tuğrul'un zaferi, Şah Melik'in esir alınması ile biter. Şah Melik bildiğimiz üzere sonraları bir daha Harezmşahu olur ve Selçuklular tarafından **Mekran'da yapılan savaş sonunda** esir alınıp, daha sonra öldürülmüştür.¹²⁴

Bu olaylar, şiddetli iç savaş şartları altında vuku bulan Yabgu devletinin dağılmasıyla sonuçlanır. Şah Melik'in yenilmesi haberi Ali Han'a ulaştıktan kısa bir süre sonra, o da ölür. *"Oğuz kavminde iş şöyle oldu ki, biri diğerine karşı kanlı ve öçlü idi. Öyle zaman geldi ki, ona "ev başına Karahan" diyorlar: Biri diğerini yağma ediyor, biri diğerini öldürüyordu".*¹²⁵

123 W. Bang und G. Rachmati, Die Legende von Oghuz-qagan, Sitzungsber. d. Preuss. Akad. d. Wiss. Ph.-Hist. Kl. XXV, Berlin, 1932, s, 15-17; kıyaslama için Bknz., B. B. Радлов, К вопросу об уйгурах, СПб., 1893, стр. 24-25.

124 A. Н. Бернштам, СЭ, 1935, № 6, стр. 39, сл.

125 Kimaklar hakkında Bknz., Minorsky, "Hudud-A'lam", yorum, s, 304-310, ayrıca; MAP VII, s, 307. Kıpçaklar hakkında, s, 315-317. Kimak, iki-imäk'tan türeme (Bknz., Marquart, Ostasiatische Zeitschrift, VIII, 1920, s, 293). Mahmut Kaşgari sadece yimäk adını bildirir. Gardizi' ye göre Kimaklar, yedi kabileden oluşmaktadır: İmi, İmak, Tatar, Bayandur, Kıpçak, Nilkaz ve Adjladlar. Gardizi'nin bildirdiği bu isimler tarihçilik açısından karşımıza son derece karışık ve kesin olmamakla birlikte, Moğolların da bu tasnif içinde olduğunu göstermektedir (bunlar belki Tatar, belki de Bayundur) . 11. ve 13.yy'larda Kıpçaklar oldukça güçlenirler, al-Varrak (1318) Yemakları da Kıpçak kolu olarak görür (Bknz., Marquart, Komannen, s, 157 ve Minorsky, Op. C., s, 316) Kaynaklar, Kimakların İrtiş boylarının karşılıklı iki yakasına iskan edilip, müslüman Alanlarla, Sauran bölgesindeki Oğuzlarla sınırdış (komşu) olduklarını bildirmektedir (Makdisi, 274; Minorsky, 306). Yine, Kimakların kış mevsimi münasebetiyle göç ettiklerini (Hudud-u Alam, s, 18; Minorsky, s, 109, yorum 306) bu göçlerin Oğuzların ülkesine olduğundan bahisle, başka kaynaklara göre ise (Gardizi, Barthold, Rapor, s,107) uzak bir ülke olan Ök-tagı denen yere gittiklerinden bahseder. Kıpçakların merkezi yerleri, literatürde yaygın olarak ge-

Bundan sonra Oğuzların Mangışlak'a, Gissara Abulhan (Balhanı) dağlarına ve Horasan'a göçmeleri hikayesi gelir ki, şu kederli atasözü ile biter: *“Oğuz kavmi göçebe oldu! Acaba onun için göçebe konağı var mı, onun için oba var mı?”*

Şah Melik'in önce Sir-Derya boyu steplerinde, daha sonra Harezm'de egemenlik uğruna Selçuklular ve en sonunda Horasan ve diğer İran vilayetlerinde muzaffer Selçuklularla savaşmasına dair destanlar, Beyhaki ve İbn el Esir'in bildirdiklerine göre küçük bir feodal beyin maceraları olarak görüldüğü halde, Ebulgazi'nin malzemeleri gözönüne alındığında, bunun yeni bir bakışla incelenmesi gerekmektedir. Şah Melik, Yeni-Kent yabgusunun halefi ve ortak emiri, yabgu devletinin dağılmasını durdurmaya ve Harezm'le birleşerek ona yeni bir kuvvet vermeye çalışan “Oğuz şehirleri”ne dayanan “eski Oğuz” partisinin başına geçer. Hâtta 1043'te muzaffer Selçuklular Horasan'dan Harezm'i kendilerine tâbi kıldıkları zaman Şah Melik silahını bırakmayıp, savaşı kendisine boyun eğmeyen tebaalarının yeni işgâl ettikleri vilayetlerde devam ettirir. Fakat bu artık tamamıyla ümitsiz bir mücadeledir. Yabgu devletinin dağılma tarihini, aslına bakılırsa 1043 yılına tarihlendirmek gerekir.

Uzak ve uzun ulaşım yollarının kesilmesinin yol açtığı buhran, Kıpçak boylarının Sir-Derya ve Doğu Avrupa'ya hareketi için kapı açıyordu; burada Polovetsler ilk defa 11.yy'ın 50'li yıllarında artık sukut eden Yeni-Kent merkezinden tecrit olan Peçenek-Oğuz boylarının kalıntılarını kendilerine tabi kılarak, ortaya çıkıyorlardı.

çen Kıpçak-Polovest etimolojisine göre; “polovy” (Sarı), Minorsky, s. 313'ye göre tahminen Sarı Su bölgesinde aramak gerekmektedir. Fakat bütün bu etimolojik zincir bana biraz şüpheli görünmektedir

Batıda Bizans ve Rusya sınırlarında Oğuz akınlarının akamete uğraması, Oğuzların Polovetsler tarafından esir edilmeleri veya az çok gönüllü olarak Rusya'ya tabi olmalarına yol açması, güneyde Gazneli Mahmud'un ölümüyle meydana gelen siyâsî boşluk, Oğuzların Orta ve Ön Asya'da iskanına değil, bu memleketleri Oğuz beylerinin hakimiyetine soktu ki, Ebulgazi'nin daha erken kaynaklara dayanarak doğru olarak kaydettiği gibi bu durumun "Türkmen halkı ve ulusuna hiçbir faydası olmamıştır".¹²⁶

Yukarıda görüleceği gibi Don boyu Oğuzlarıyla, Sir-Derya Oğuzlarının¹²⁷ göç hareketleri tam bir bütünlük teşkil etmediği gibi, edemezdi de. Gerek Don ve Volga'da, gerekse Sir-Derya kıyılarında kalan Oğuz-Peçenek yatuklarının (yerleşikler) büyük kitleleri Kıpçak-Kimek fatihlere boyun eğmek zorunda kalırlar. Ancak, çok geçmeden Kıpçaklara tâbi olan bu Oğuz-Peçenek bakiyelerinin torunları yeni oluşan karma nüfusun terkibinde müstesna bir rol sahibi olmakta gecikmeyeceklerdir: *Bayatlar*. Şüphesiz, *Boutlar* veya *Bayatlar* bazı kaynaklarda Kimekler (*Yimek*) bazılarında *Kanglılar* terkibinde en nüfuzlu boy olarak zikredilir. Ayrıca bu zamanda *Kanglı* isminin ortaya çıktığı görülür. Kadim Peçenek adı Kangar'la (Kengeres)¹²⁸ ilişkili olup, bu yerli Peçenek-Oğuz ve (...) Kimek-Kıpçak karışması temelinde pekiştirilmiş yeni siyâsî ve etnik bir birliktir.

Burada biz çok önemli etnonomik bir mesele üzerine dayanmak zorundayız ki, o da- Karakalpaklar (Çorniye Kloburi) teriminin menşei ve tarihi meselesidir. Bu te-

126 Гардизи, текст в изд. Бартольда, Отчёт о поездке в Туркестан 1893-1894 гг., стр. 107.

127 Cedren, II, 583; Васильевский, Цит. соч., стр. 123.

128 Ибн-ал-Асир, ed. Tornberg, IX, стр. 321 сл.

rim ilk defa Rusya'da 12.yy ortalarına ait salnâmelerde geçmektedir. Torkları, Peçenekleri, Kovuylar ve Berendeyleri¹²⁹ içine alan ve onlarla birlikte kullanılan Karakalpak (Çorniye Kloburi) adı, eğer Oğuz-Peçenek ittifakının genel, kendinden konmuş ismi olsaydı, bu durumda şüphesiz salnâme sayfalarına daha erken geçmiş olurdu. Zira Torkler, Uzlar, Peçenekler bir yana, Ruslar artık 10.yy'da tanınıyorlardı. Oysa sadece Monomeh'in seferlerinden sonra, XII. yüzyıl ortasına yakın Çorniye Kloburi ismi ortaya çıktığında Knezlerin oldukça kalabalık siyasi nikah ilişkileriyle kuvvetlenen Rusya ve Polovestler arasında diplomatik ilişkiler daha da artmıştı (Böylesi ilk nikah 1094'te zikredilmiştir).¹³⁰ Bu dönemde Rusya'da Polovets dilini bilmenin yaygın olduğunu düşündürecek pek çok veri mevcuttur. Bu nedenle yüksek ihtimalle Türkçe olan, ancak daha önce hiçbir yerde geçmeyen Karkalpak (Çorniye Kloburi) terimi, Kıpçak Polovest diline mahsus bir terimdir. Ruslar bunu Polovetslerden alıp, benimsemişler ve muhtemelen sonuncular tarafından yarı yerleşik Oğuz-Peçenek boylar ittifakının içine dahil etmişlerdi; gerçekte doğudan gelenler, Karakalpaktakilerden farklıydılar. Bu toplayıcı ve gayri resmi seciyeli terim muhtemelen Kıpçaklar tarafından çoktan beri¹³¹ ihtira edilmiş ve ilk önce elbette Oğuz-Peçenek birliğinin Aral boyu kısmına mahsus olarak kullanılmıştır. Sonraki tarihlerden anlaşıldığına göre bu terim, gerek gayri resmi toplayıcı (biriktirici) kara papak giyenlere, gerek Rusya sınırlarında meskun bulunan Oğuz-Peçeneklere, gerekse Aral boyu yerleşik yahut yarı yerleşik hayat süren dil

129 В. В. Бартольд, Туркмения, I, стр. 20-21.

130 Путешествие ибн-Фадлана, стр. 65-66.

131 С. П. Толстов, Древний Хорезм, стр. 14 сл.

yönünden Kıpçaklaşmış kadim Oğuz-Peçenek geleneklerini koruyan karışık seciyeli ahali için kullanılıyordu. Terim, Moğol istilâ fırtınasından geçerek Moğolların kurdukları devletlerin dağılmasından sonra kadim etnografik sübstratum temelinde zamanımıza kadar pekmiş, fakat Moğol devri olaylarının neticesinde şeklini değiştirmiş olarak, Karakalpak ulusunun artık resmî ve kendi kendine koyduğu ad olarak 16.yy'da yeniden ortaya çıkmıştır.

Bununla ilgili olarak Türkmen ve Karakalpakların her birinin Türkistan'dan şimdiki hayat alanlarına göçmelerine dair rivayetler oldukça ilginçtir. Bu konuda bir dizi ilgi çekici benzerlikler mevcuttur ki, bu da 12.yy'ın meşhur sufilerinden Hoca Ahmet Yesevi ile ilgilidir. Kanaatimce, onların fantastik karakterine rağmen şu rivayetlerde Hoca Ahmet devrine yakın, 11.yy'da vuku bulan ve hemen yukarıda tahlil ettiğimiz gerçek olayların yankısını görmek mümkündür. Bu rivayetler ilginç olması hasebiyle, müsaadenizle onları tam olarak dile getirmek istiyorum.

Geçen asrın 70'li yıllarında Horohşin Nureti Türkmenlerin menşesine dair aşağıdaki şu rivayeti kaleme almıştır: "Türkmenlerin yukarıda kaydettiğimiz yerlerde iskânına dair onların arasında pek orijinal rivayetler vardır ki, onu ben buraya aktarıyorum: Türkistan şehri, eski zamanlarda Özbek asıllı meşhur İslâm evliyası (bu çok nadirdir. Müslüman evliyalarının yüzde doksanı Arap, Fars veya Tacik'tir) Sultan Ahmet Yesevi'nin ikametgâhı (şimdiki türbesinin bulunduğu yer) olmuştur. Bir gün evliya Ahmet'in yalkılarından bir at kaybolur. Evliya, atın çalınmasında Türkistan çevresinde hepsi istisnasız göçebe hayat süren Türkmen boylarına mensup iki Türkmenden şüphelenir. Bu Türkmenlerin

adları Akman ve Karaman idi. Onlar bu şüpheden dolayı incindiler ve intikam almaya karar verdiler. Kendi atlarının birini gizlice Ahmet'in tavlmasına götürüp, sonra da çevrelerine atlarının kaybolduğunu yayıp, bu at konusunda ondan şüphelendiklerini söylediler. Ahmet, karşılık olarak, bütün Türkmenlerin düzenbaz ve hırsızlar gibi Türkistanın etrafından çekilip gitmelerini söyler. Bunun üzerine Türkmenler yola çıkıp, Kızıl Kum'u aşarak güneye ulaşırlar. Seyahat boyunca çok ıstırap çektiler, madrabazlardan Akman ve Karaman'ın torunları ise Evliya'nın iradesine uygun olarak Kumları (Çöl) geçerek kuvvetten düşerek, artık ilerleyemediklerinden Nurati dağlarında kaldılar. Onların diğer akrabaları Amu Deryanın ileri tarafında, daha bereketli yerlere gittiler".

T.A. Yudanko, 1945'te Karakalpak Sovyetinin Çimbey rayonu, Kenes avul şurasının Kaybişev kolhozunda 75 yaşlarında Karakalpak, Maylibalta neslinden (Kıpçak kavmi) Berdimurat Begimbetov'un ağzından rivayetin pek yakın bir versiyonunu şu şekilde kaleme almıştır: "O zaman Türkistan'da Hoca Ahmet Yesevi hâlâ hayattaydı. O Yomutları tehdit etti ki, eğer onlar Karakalpakları rahat bırakmazlarsa, onları cezalandıracak. Yomutlar bunun üzerine bir hayvan alıp keserek, camiye bırakarak, bir cinayetle Yesevi'nin suçlanmasını istediler. Hayvanı çalınan adam Yesevi'nin yanına gelerek çalınan hayvanının nerede olduğunu bilip bilmediğini sordu. Yesevi "bilmediğini" söyledi, ama o sırada hayvanı onun mescidinde buldular. Yesevi öyle hiddetlendi ki, hırsızları iki köpeğe dönüştürüp, onlara Yomutları yemelerini emretti. Türkmenler Mangışlak'a (Teke) koşular, arkadakiler (Yomutlar), hâlâ Harezm'de yolda idiler. Bir Karakalpakla, onun Türkmenle evlenmiş kız kar-

deşi Yomutlarla beraber idi. Köpekler onlara yetişmekte idi. Bu sırada Karakalpaklar Hive’de eren Palvan’a hitap ederek, köpeklere kendilerini yememesini emretmesini istediler. Palvan, ona dua etme ve köpeklere ok atmak hakkı verdi. Türkmenler onları öldüremezdi ama Karakalpak onları öldürdü. Ahmet Yesevi bunu haber aldığı anda çok üzüldü. Türkmenlerin, Karakalpakların topraklarında hiç kalmamasını diliyordu ama onlar az da olsa kaldıklarına göre, bir gün yine Karakalpaklara hücum edeceklerdi ve gerçekten de öyle oldu”.¹³²

1946’da Karakalpakların Koldaul neslinden (Kongrat kavmi) yetmiş yaşlarında Ütegen Yerimbetov’un ağzından Karakalpak Sovyetinin Kongrat rayonu Keneş kolhozundan aldığı diğer iki versiyonu da şöyle dir:

“Türkistan’da Teke Türkmenleri neslinden Akban ve Karaman adlı iki kardeş yaşıyordu; onların her ikisi de boy beyi olup, gaddarlıkta birbirleriyle yarışlırdı. Türkistan’da yaşayan bütün boylardan salğıt (haraç, vergi) topluyorlardı. Bir gün meşveret edip, kimin hâlâ salğıt vermediğini görüştüklerinde Hoca Ahmet Yesevi’nin haracını ödemediğini anlaşıldı. Ne yapmak lâzım diye düşündüler ve karara vardılar ki, bir atı kesip gece onu Hoca Ahmet Yesevi’nin mescidine koyalım. Herkes atı Hoca’nın çalıp, kestiğini sansın. Ertesi gün bu işi yapıp Hoca’nın yanına şikayetle gelirler. Atlarını kaybettiklerini, kendisinin yerini bilip bilmediğini sorduklarında, Hoca’da bilmediğini söyler. Bunlar da onun mescidine girip, döşemenin altından kesilmiş atı bulup çıkararak, Hoca’yı ayıplamaya başlarlar; “Sen hiç eren değilsin, bizim atı çalmışsın, işte senin yanında bulduk” derler. Bunun üzerine hakarete uğrayan Hoca

132 Aynı yer.

ağlamaya başlar ve sonunda sizi “İt bolgaysan!” (İt ol!) diye beddua eder. Bunun üzerine beylerin ikisi de köpeğe dönüşürler. Ardından bu iki köpek suretinde beyler ölü atın üzerine atılıp, onu yemeye başladılar. O sırada Hoca Ahmet halka hitab etti: “Şu itleri görüyor musunuz? Onlar yemekle meşgulken, çabuk buradan göç edin.” İlk önce Türkmenler göçmeye başladılar. Hiç durmadan on gün boyunca yol aldılar. Bu esnada atı yiyip bitiren itler, onların peşine düştüler. Bunu duyan Türkmenler hemen bir karar aldılar. Peşlerine düşen itleri yavaşlatmak için her gün onlara yemekle meşgul olacakları bir kız atacaklardı. Böylece bu itler kendilerine yetişemeyecekti. Birkaç gün böyle geçti. Sıra, ağabeyi olan bir kıza geldi. Onu bağladılar ve attılar. Kız ağlamaya başladı ve ağabeyini kınadı: “Sen benim ana baba doğma biraderimsin. Beni burada itlere yem edip kendin gidecek misin?” Biraderi durdu. Onun yayı ve okları vardı. Kardeşinin yanında bekledi ki itler gelince onları oklayarak öldürsün... Birinci it kıza yaklaştığı sırada yayını kapam birader şöyle dedi: “Bu eller benim ellerim değildir. Hoca Ahmet Yesevi’nin elleridir.” Ve sonra oku fırlattı. Ok, ite değdi ama it gebermedi, yıkıldı; fakat konuşmaya başladı: “Ben sizi Türkistan’dan kovdum ve bundan dolayı ileri gidenler öyle yerlere vardılar ki, oralarda it yemliği (itayak) bile altından yapılmıyormuş. Öyle yerlere yetişmişler ki, oralarda çizmelerin tabanları gümüştenmiş. Ben sana acıyorum. Eğer bana ok atmasaydın sen de o yerlere varacaktın” demesiyle orada geberdi”

İtayakları altından olan yer Atrer ve Gürgeç’in çevresidir. Çizmelerin tabanının gümüşten olduğu yerler ise Tecen nehri, Büyük ve Küçük Balkanlardır.

“Kıtaylar, Hoca Ahmet Yesevi’nin “şimildir”ını (per-

de) çaldılar. O da bunları aramaya koyuldu, herkesten sordu. Kıtaylar, “Galiba Kıpçaklar götürmüşler” dediler. Kıpçaklar ise tam aksini iddia ettiler. Fakat Hoca Ahmet eren olarak bildi ki hırsızlar Kıtaylardır. Bunun üzerine Kıtaylar onun gözlerine bakmaya utanıp göçtüler. Onların arkasından Kıpçaklar ve Kenegüş-Mangıtlar göçmeye başladılar ve bütün (.....) Kıtayların ardınca göçtü. Türkistan’da az sayıda Karakalpak kaldı. Onları da komşuları olan halklar rahatsız etmeye başlamalarıyla, kalanlar da oraları terk ettiler.

Tarihi menkıbelerle, açıkça totemik renk taşıyan arkaik etnogenik mitlerin rivayetleri karşılaştırırken (Murati ve Karaman rivayetlerinde Karaman adını, Ebulgazi’nin, Sir-Derya’dan¹³³ göçüş devrinde Oğuz önderlerinden birinin ismi olarak zikretmiş olması dikkât çekicidir) buralarda ortaya çıkan Türkmen ve Karakalpak rivayetlerine yansıyan geleneksel adaveti aradan kaldırmayan sıkı münasebetini dikkâte almak gerekir. Zaten Ütegen Yerimbator’un versiyonunda biz birbirine paralel metinler görürüz. Bunlardan birinde Hoca Ahmet’e hakaret edenlerin rolünü Türkmenler, diğerinde Karakalpakistan almaktadır. Berdimurat Begimbetov’un metninde Karakalpak ve Türkmenlerin nikah bağları ve Karakalpak yiğidinin Türkmenleri ölümden kurtarmasındaki rolü kaydedilirken, diğer hikâyede Ütegen Yerimbator, Türkmen ve Karakalpakların akraba münasebetlerini formüle ediyor: “Türkmenler iki ecdattan gelmedirler-Seil Han ve Teke-Türkmen’den ki Karakalpaklara yakındırlar ve hatta Teke’yi Karakalpak boyu saymak gerekir.

Horoşhin’in metni üzerine rivayette özel bir yer iş-

133 Aynı yer, s, 256 sol.

gal eden Nurati Türkmenlerinin boy-oba düzeni oldukça ilgi çekicidir. Burada Nuratilerin Karakalpak ve Özbeklerle olan ilişkilerine dikkat çekiliyor.¹³⁴ Orta Asya Milli Sınırlar Komisyonunun verdiği bilgilerine göre Nurati Türkmenleri bir dizi boylara bölünmekteler: Kazayarlı, Bogaycalı, Kehcikalı ve Aytamgalı. Bunlardan Kazayarlı, isim yönünden Karakalpak'ın büyük kolu, Karakalpak – Kongratların boy bölümü caukgırla aynıdır. Kancıgalı adı, Karakalpakların Kıpçak oymağının büyük soyu olarak kaydedilmektedir. Gerek bu isimler, gerekse Bogaycalı ve Aytamgalı Özbeklerin Nayman, Kongrat ve Kenegüş oymaklarından oldukları malumdur. On boy adından biri - Barak- Türkmenlerinde kendisine paralellik bulur. Fakat 24 boya bölme geleneği Nurati Türkmenleri için oldukça karakteristik bir durumdur. V. Moşkova'ya göre Türkmenlerin 4 esas boy grubu, halk tasavvuruna göre 24 soy grubunu temsil etmektedir.

Önemli nokta şudur ki, Karakalpaklar ve onlara yakın akraba Harezmi Özbeklerinde 24 oymağa bölünen Hun şemasına aykırı olarak (1:2:3:4 formülü üzere), Konstantin Bagryanarodni'nin Doğu Avrupa Peçeneklerinde ve onların yakın atası olan 10.yy Macarların da kaydettiği gibi 11.yy askeri bölük birleşmelerinin bir özelliği baki kalmıştır.¹³⁵ İbn Fadlan onun 10.yy Kama Bulgarlarında varlığına işaret eder.¹³⁶ Ben iki cenaha, sonra dört esas kısma, bir sıra hallerde her biri daha da bölünerek genel toplamda 8 boy tablosunu verip tam şecerelerde her birinin beş soya (hepsi kırk) parçalan-

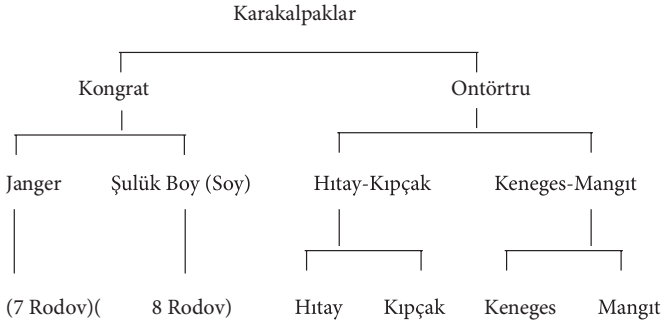
134 Голубовский, Цит. соч., стр. 77.

135 Aynı yer.

136 Вестберг, ИАН, 1899, стр. 291; Marquart, Komanen, s. 56, 102, 111; В. В. Бартольд, Туркмения, I, стр. 39.

masını kastediyorum. Böylelikle Hun-Oğuz tablosu 1:2:3:4 formülü ile ifade edilebilirse, Peçenek – 1:2:2:2:5 formülü ile ifade edilebilir.

Karakalpakların çağdaş şecere yapısı T.A. Idanko'nun bilgilerine göre bize şu tabloyu veriyor:

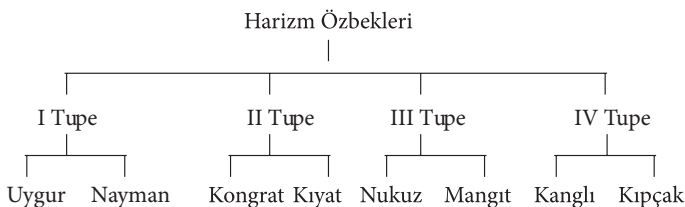

Görülebileceği üzere, Kongratlarda yukarıda kaydettiğimiz tablo iki kademede izlenip üçüncü kademe bozulduğunda “ondört” de biz klasik Peçenek şemasının 1:2:2:2 sonlandığına şahit oluyoruz.

Dörtte bir bölme geleneği Karakalpakların ayrı ayrı kısımlarında izlenebilir: Kongrat-aşamaylıların dört esas bölümü, Kongrat-koldaulların dört esas kolu (dört ata koldaullar rivayete göre Horasan’a göçederken başlarında dört kardeş (=boy) bulunuyordu. Müytenlerin dört esas soyu, Rickov’un zikrettiği denizkıyı (aşağı) Karakalpakların dört “sana”sı, Hitayların tanke torunlarının dört soyu. Bunun yanında belirtmek gerekir ki, Konstantin Bagryanorodni’nin zikrettiği sekiz asıl Peçenek boyunun kırk küçük kısma (Dörtte bir bölmenin sonraki projeksiyonu olarak 1:2:2:2:5 formülü ile Hitay Karakalpakların beş sarı soyu ile karşılaştırmak) bölünmesini biz Karakalpak rivayetlerinde de görmekteyiz.

Berdah'ın şeceresinde Karakalpakların el ve uruklarından¹³⁷ Cengiz'in yanına kırk temsilci gönderilmesine dair ayrıntı, Kıtay-Karakalpakların Batuhan hakkındaki rivayetlerinde yer alan kırk veziri çağrıştırmaktadır. Kırk sayısının (Kıtay boyunun) kendi ninelerinden dört batında doğan kırk oğuldan çıkması hakkındaki fantastik rivayet de ilgi çekicidir.

Harezm Özbekleri 16. ve 19.yy'larda (Ebulgazi,¹³⁸ Munis,¹³⁹ Muravyov¹⁴⁰) dört bölüğe (Ebulgazi) yahut "tupe"ye (Munis) taksim edildiğini görüyoruz. Onların her biri kendi sırasında iki "soy"dan (boy) ibaretti.

Munis'e göre, Ebulgazi idari reformlara gittiğinde karakteristik olarak otuz iki yüksek devlet makamı tesbit edip, bu makamları arazi ve boy taksimatına göre aynı isimle dört görev tayin eder: 4 atalık, 4 inak, 4 mirap, 4 biy, 4 Çağatay inakı.¹⁴¹

Bu bölümlemenin yapay olması sadece Harezm'in çok sayıda Özbek oymaklarının listesinde bulunmasını-

137 Голубовский, Цит. соч., стр. 139.

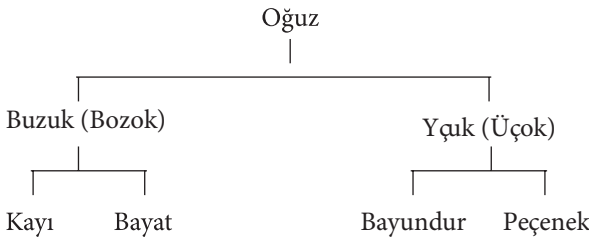
138 Б. Д. Греков, Киевская Русь, стр. 219.

139 Васильевский, Цит. соч., стр. 124.

140 Aynı yer, s. 129

141 Barbar Oğuz devletinin "Hazar mirasına müdahalesi" meselesi tarafımızdan Hvaliss'e Giden Yol (10. ve 11.yy'larda Rus Devleti ve Horezm) adıyla tarafımızdan araştırılmaktadır.

dan değil, Munis'ten kaynaklanmakta ve sonuç olarak çok sayıda boy ortaya çıkmasıyla, bunlar asıl boylara birleştirmiş şekilde sekizlik şemaya yerleştiriliyor: O (Ebulgazi) Kıpçaklara "onturturuk" ismini taşıyan ondört boyu birleştirir (14 boy, Kşt. Karakalpakların ontörtürü bölünmesi). Celayirler ve Ali-eli (Türkmen oymağı - S.T.) Kıyatlara, Kenegesler Kuruzlara, Hoca-eli ise Mangıtlara dahil edilmiştir. Durmanlar, Guzlar ve Mingler Uygurlara, Peygamberin torunları, şeyhler Naymanlara dahil edildiler. Burada biz 24 boyluk Türkmen sınıflandırmasının aynıyla karşılaşmaktayız; fakat bunun esasına başka bir geleneğin formülü yerleştirilmiş, ana boyların birleşmesinin gerçek yapısı adapte edilmiştir. Hatırlamak gerekir ki, Oğuz birliğinde sağ ve sol kol beyleri sadece dört boya ayrılıyordu. Bunu aşağıdaki tabloda görebiliriz:

Bu bizi, Oğuz sisteminde çift yapı ilkesinin çaprazlamasına, kadim yerli geleneğe dayalı 1:2:2:2:5 formülü ile, 1:2:3:4 Hun formülünde olduğu gibi görmemizi sağlar.

Yukarıdaki açıklamaların tamamı araştırmamızın asıl konusuna yeniden dönmemizi gerektiriyor: Bilindiği gibi Karakalpaklar 18. ve 20.yy'lar arasında delta rejimi şartları altında hayvancılık-balıkçılık-çiftçilik

ekonomisinin en karakteristik temsilcileri idiler. Bu ekonomiyi kanaatimizce mevcut bilgilerin ışığında, nisbeten yakın zamanlarda göçebelerin yerleşik hayata geçmesiyle değil, önceden gelen, sonraları göçebe ekonomisinin gelişmesiyle yan yana yürüyen Orta Çağ feodal düzeni ile birlikte 10. ve 11.yy'a doğru tam olarak teşekkül eden kadim bir iktisadi sistem olarak görmek gerekir. Karakteristik olarak Karakalpak halkının atalarının çıkarlarını savunan savaşçı kadınlarla, onun kırk yoldaşının kahramanlığına ithaf edilmiş abartılı arkaik amazonlar hakkındaki kırk-kız destanı yerleşik hayat tarzıyla birleştirilen kompleks ekonomiyi göz önüne getirmektedir.

Gulaim'in babası Allahyar, Serkop şehrinde¹⁴² ikamet etmekte, oradan Miueli (Bereketli) adasını mülkiyetine alarak, orada tezyin edilmiş bir kale inşa ediyor:¹⁴³

Adanın yüksek yerlerini
İki atlı koşumla sürdürdüler
Tuzla kaplı yerleri
Değerli gübre ile gübrelediler
Toprağı suya doyurdular

142 V.V. Bartold (Bknz., Türkmenistan, C. I, s, 36); "Abulgazi Bahadır'ın Residüdin'den aldığı bilgileri saymazsak, vermiş olduğu bilgiler tamamen sözlü anlatıma dayandığını" bildirir. Oysa, Ebulgazi Bahadır Han (Türkmenlerin Seceresi, Tercüme, A. Tomansky, Aşkabat, 1897, Bknz.,foto tipografik yayım, Ebulgazi Bahadır Han, Secere-i Terakime, İstanbul, 1937) bir çok defa Türkmen yazılı kaynaklarına dikkat çekmektedir (Kıyaslayınız, s, 2-3. 17.yy'da Türkmenler arasında yaygın olan bilgileri, amaca uygun olmayan Oğuznâmenin bir çok neşrinin uyum sağlaması olarak görüyor. Kıyaslayınız, s, 65.) Burada yazar, Salurlar ve Peçenekler arasındaki mücadele hakkında; "diğer teskerede şöyle ifade ediliyor..." diye başlar söze.

143 Бейхаки, стр. 856 сл.; kıyaslayınız: Бартольд, Туркестан, II, стр. 316; aynı yazarın Туркмения, I, стр. 25.

Bahçe bağ yetiştirdiler

Adanın tarlalarla çevrili olan kalesi 18. ve 20.yy'ın yerleşik hayat tarzı ile, miladın I. binyılı ve daha önceki devrin Peçenek-Oğuz yerleşik iskanı arasında ilişki kurarak bizim Yeni-Kent bölgesinin bataklık şehir harabeleri ile ortaklık uyandırmaz.

Bazı Sonuçlar

Araştırmalarımız bizi iki sonuca götürüyor: bunlardan biri, Aral havzası Türk halklarının iktisadî hayat düzeninin tarih, ikincisi etnogenezi meselelerine. Anlaşılacağı üzere el-İdrisî'nin "Oğuzların Şehirleri", İspanyalı Arap'ın boş uydurmalarından ibaret değildir. Dolayısıyla Türk halklarının göçebe ekonomisinin niteliği ve tarihine dair tasavvurlar yeniden tashih edilmelidir. Aral kavimleri gerek Türklerden önce, gerekse Türklerin 11.yy'a kadarki döneminde karışık, yerleşik veya yarı yerleşik hayvancı-balıkçı-çiftçi ekonomisi hakimdi. Bu ekonomiye bozkır kavimlerinin en fazla eğilim gösterdiği ve onların arasında şiddetli çarpışmalara hedef olan yerler, su kaynaklarının çevresi, ekseri hallerde yeterince tabii sulak ve balığı bol olan delta bölgeleriydi ve yine aynı ekonomik sistem, büyük ve müstahkem daimi meskenlerin-şehirlerin varlığı ile mukayyetti. Yabancı gözlemcilerin raporlarında yeralan ve edebi kaynaklara geniş ölçüde yansıyan bu kavimlerin tam göçebe hayat tarzı hakkındaki tasavvur, bir taraftan onların asıl servetlerinin hayvan sürülerine sahip olmalarından

ileri gelen manevra kabiliyetlerinde, diğer taraftan göçebe hayat tarzlarının yarı göçebe çoban hayvancılık ve yarı göçebe delta çiftçiliğinin ihtiyaçlarından doğan meskenlerin tesiriyle meydana gelmiştir. Çoğu zaman nisbeten geç bir oluşum, muhtemelen göçebe ekonomisinin çöküşüyle ilişkili olarak değerlendirilen göçebelelerin yerleşikleşmeleri, göçebe ekonomisinin kendine has bir özelliğidir. Bu durum, en eski zamanlarda Neolitik dönemin hayvancılıktan önceki yerleşik balıkçı ekonomisiyle ilgili olup, buna dil bakiyeleri açıkça işaret etmektedir. Yerleşikliğin temelini balıkçılık olmasını Türk dillerinde “bataklıkta balıkçı iskânı” anlamına gelen “şehir” için kullanılan kadim “balık” kelimesinin olması göstermektedir. Yoksulların yerleşik hayata geçmesi değil, zenginlerin hayvan sürülerinin eski iskan sahalarından kopması, gelişmiş gerçek bir göçebe ekonomisinin oluş ve gelişmesinde asıl itici kuvvettir. Hiç olmazsa Orta Asya için bunun tarihi 10. ve 11.yy’dan önceye atfedilemez. Yerleşik (catak) (Kâşgarlı Mahmud’un “yatuk” u göçebe boydan daha eskidir.

Öyle görünüyor ki göçebe ekonomisinin başka bölgelerine ait elimizde bulunan verilere göre orada da aynı şekilde seyretmektedir. Bu konuda, Hazarların balıkçılıkla birleşen yarı göçebe çiftçiliği yanında, Hakasların (Yenisey-Kırgız) sulama tarım ekonomisi, Yakutların izleri geçmişten kalma bilgilere göre oldukça arkaik, kompleks ekonomisi; sadece coğrafi şartlarla izah edilmesi güç olan *Kıdan*ların yarı yerleşik özelliğe sahip ekonomileri en nihayet hatırlanan dil olguları buna delalet ediyor.

İkinci grup sonuçlara gelince, muhtemelen Orta Asya Türk halklarının, Türkmen, Karakalpak, Özbek ve kısmen Kazak etnogeneziine dair bilgilerimizi nisbe-

ten tamamlamamıza imkân veriyor. Şimdi biz bu seyrin aşağıdaki aşamalarını çizebiliriz.

Bunun temelini çeşitli dillerde ve kısmen arkaik Hind-Avrupa, kısmen proto-Ugor (Peçenek, Macar, Başkurt yakınlığıyla, sonuncuların 9.yy'da Aral boyu kavimlerinin tarihinde iştirakini karşılaştıran) dillerinde konuşan ve geri kalmış Aral sahil bölgesi şartlarında Tunç devrinin yerli geleneklerini saklayan kadim Sak-Massaget kavimleri-bataklık ve adaların Massagetleri (Su Sakları) teşkil ediyorlar. Harezmi kültürünün tesiri altında bu kavimler, miladın başlarına yakın dönemde az veya çok Sarmat (Kuzey İran) etkili dili benimsiyorlar ve Alanlar Arsiler (Aorslar) veya Aslar (*Yaşlar*, *Yatiler*) adı ile anılıyorlardı.

M.S. 4.yy'da Sır Derya'nın aşağı bölgesinde Kidarit Eftalitlerin Hun-Alan-Massaget barbar devletinin teşkili ve karışık Hun-Alan-Massaget medeniyetiyle, muhtemelen dil teşekkülü ile tamamlanan Hun ünsüzlerinin bu çevreye sızması M.Ö. 1.yy'dan itibaren batıda, Sirderya boyundan aşağıya doğru sürüyordu. Eftalit Kidaritlerin 6. ve 7.yy'larda Türkleşmiş torunları, hem Hun siyâsî geleneğinin en dayanıklı varlığını sağlayan kendi arazilerinde, hem de Eftalit devletinin yayılma bölgesinin güney ve batı kenarlarında "Oğuz" ismiyle ortaya çıkmışlardır.

6.yy'dan itibaren bu çevreye yerli etnik oranla benimsenen Avar ve Türk ünsüzleri aşılanır. Oğuz boylarının terkiibinden oluşan Oğuz ittifakında baskın rolü, kuvvetli yerli ulus Peçeneklerle (kadim Aral kıyıları kavimlerinin bilavasita torunları olsalar gerek) bölüştüren Doğu olabilir. İttifakın kadim Moğol kısımları, Kayı ve Bayat boylarının peyda olması, muhtemelen Avarların hareketi ile ilişkilidir.

10. ve 11.yy'larda "Oğuz" terimi, güneybatı Türk kolunun diyalekt özelliklerinin çeşitli dillerde konuşan ve Yeni-Kentin Oğuz yabguları egemenliği tarafından birleştirilmiş arazilerini 10.yy'ın 60'lı ve 11.yy'ın 30'luyılları arasında Rusya'nın güney hudutlarına kadar genişleten, müttefik ilişkilerle bağlı çeşitli kavimlerin bütününe kapsamaktadır. "Türkmen" terimi daha da geniş bir anlama sahiptir. Sonraları Oğuzların anlamdaşı olmuş ve daha geç zamanlarda şimdiki anlamını almıştır.

10.yy'ın Orta Asya şehirlerinin sanatkar üretiminin yükselmesi, step ve vahalar arasında ticaretin büyük ölçüde gelişmesiyle teşvik edilen Peçenek-Oğuz beylerinin büyük baş piyasa hayvancılığının artması sonucu, halk kitlelerinin yerleşik kompleks doğal ekonomisi ile göçebelige doğru gelişen ve otlakların geniş alanlara yayılmasını talep eden aristokrasinin ekonomisi arasında tezat ortaya çıkmıştır. Bunalımın artması Yeni-Kent yabgularının barbar devletinin siyasi ilişkilerini zayıflatan hayvancı aristokrasinin büyük gruplarının Harezm, Maveräünnehir, Horasan, Rusya ve Bizans'a göçmelerinde kendisini gösteriyor.

Göçebe hayvancılığın pek hızlı gelişmesiyle şartlanan Kimek ve Kıpçakların hareketleri İrtiş kıyılarından Türkmen değil, Karakalpak rivayetlerinde yansıyan Peçenek-Oğuz kavimlerinin Aşağı Sirderya havzasına doğru yer değiştirmesine sebep oluyor. Bu havzanın kadim yarı yerleşik Massaget – Oğuz ahalisinin Kimek – Kıpçak göçmenleri ile çaprazlanması sonucunda XII – XIII. yüzyıllarda Kanglı (Peçenek etnonimi Kangar'ın varyantı) adıyla meşhur büyük boylar ittifakı meydana geliyor ki onun çerçevesinde sonraki Karakalpak halkının (Şimdiye kadar kadim kompleks ekonominin

geleneklerini saklayan) ve hem de sözde Kızıl Orda Özbeklerinin etnik yapısı teşekkül ediyor.

Karakalpak (Çorniye Klobuki) terim tarihinin tahlili, onun Polovets (Kıpçak – Kimek) terimi olduğunu gösteriyor ki, bu ilk olarak İrtiş kıyılarından gelenler tarafından Aral kıyıları ve Sır Derya'nın Oğuz-Peçenek boylarına karşı kullanılıyordu ve Karakalpak ve Türkmenlerin şimdiye kadar sakladıkları gerçek başörtüsü (Kalpak) ile ilgiliydi. Sonraları bu ilk Karakalpakların ekonomi ve yaşam geleneklerini saklayan Sır Derya'nın karışık Oğuz-Kıpçak ahalisine karşı kullanılmıştır. Karakalpakların girdikleri Nogay ve Özbek birliklerinin parçalanmasından sonra o, kesin olarak çağdaş Karakalpak halkının atalarına atfedilerek kendi kendilerine koydukları bir ad olmuştur.